

NICOLAS CHEETHAM

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η άγνωστη εποχή
της φραγκοκρατίας

μετάφραση: Νίκος Σκοπλάκης

I - Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ο θάνατος της αρχαίας Ελλάδας	15
<i>Το λυκόφως της κλασικής εποχής</i>	15
<i>Σλάβοι και επιδημίες πανώλης</i>	33
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η Ελλάδα αποκτά πάλι ελληνικό χαρακτήρα	49
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η έλευση των Φράγκων	90
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Αθήνα και Σπάρτη	131
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Στη σκιά των Ανδεγαβών	177
ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Οι Καταλανοί	212
ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η αντίδραση των Βυζαντινών	246
ΟΓΔΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ένας Φλωρεντίνος στην Αθήνα	266
ΕΝΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η υπεράσπιση της Ελλάδας	301
ΔΕΚΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Τα τελευταία χρόνια της Αθήνας και του Μυστρά	330
ΕΝΔΕΚΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Τα δουκάτα του Αιγαίου	353
ΔΩΔΕΚΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Βενετικός επίλογος	390
ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ανατολή και Δύση	404
ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Κρήτη (από το 1204 έως το 1669)	431
ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ	473
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ	479
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	489
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	507
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	513

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Δεν θα ασχοληθώ με τις ποικιλόμορφες σκιώδεις δυναστείες που αναρριχήθηκαν στην εξουσία ή ανατράπηκαν στην ηπειρωτική χώρα ή στα νησιά».

Έντουαρντ Γκίμπον

«Ο βιαστικός περιηγητής σε αναζήτηση της αρχαιότητας ούτε που θα σταματήσει να κοιτάξει αυτά τα ενδιαφέροντα κατάλοιπα».

Ρένελ Ροντ

Μέχρι πρόσφατα ελληνική ιστορία σήμαινε ιστορία της κλασικής Ελλάδας, από την αυγή των ομηρικών χρόνων μέχρι τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η μυκηναϊκή κληρονομιά είτε δεν είχε ανακαλυφθεί είτε δεν είχε κατανοηθεί ακόμα σωστά. Η ελληνιστική εποχή, με τη θρυλική εξάπλωση του ελληνικού πολιτισμού μέχρι τον Ώξο και τον Γάγγη, έγινε αντικείμενο μελέτης για τους ειδικούς, αλλά το ευρύτερο κοινό θεωρούσε πως παραήταν μπερδεμένη και δύσκολα αφομοιώσιμη. Στη ρωμαϊκή εποχή αναφέρονταν αποδοκιμαστικά, την έβλεπαν ως εποχή εξάντλησης και παρακμής. Τα βυζαντινά χρόνια, που από τον 17ο αιώνα και εξής είχαν καταστεί πεδίο έρευνας για εμβριθείς αυθεντίες, γίνονταν για καιρό αντιληπτά με τις διόπτρες της πρόσληψης του Γκίμπον (Edward Gibbon). Πράγματι, με αυτόν τον τρόπο προσεγγίζαν το εμβόλιμο διάστημα της φραγκοκρατίας,

σχετικά με το οποίο ο μεγάλος ιστορικός είχε εκφράσει την άκρως απορριπτική κρίση του.

Όταν η Ελλάδα αποτίναξε τον ακατονόμαστο –και κατά μέγα μέρος ανεπαρκώς ερευνημένο– τουρκικό ζυγό, ο φιλελληνισμός έδειξε τι μπορούσε να πετύχει. Με την υποστήριξη του Μπάιρον, με τη διασφάλιση της απελευθέρωσής της από τον Κόδριγκτον κι αφού προικίστηκε με τα Ιόνια Νησιά χάρη στον Γλάδστωνα, η Ελλάδα απολάμβανε την εύνοια των βικτωριανών. Παρ' όλα αυτά, οι κάτοικοι της χώρας αντιμετώπιζονταν με μια αόριστη καχυποψία στους κύκλους των πανεπιστημιακών λογίων, ειδικότερα καθώς οι δεσμοί τους με την αρχαιότητα δεν κρίνονταν ιδιαίτερος αυθεντικοί. Σύμφωνα με τα λόγια του Ρόμπερτ Μπάιρον (Robert Byron), «αναφέρονταν σ' αυτούς υποτιμητικά, τους περιέγραφαν ως σκύβαλα από τα μεταναστευτικά ρεύματα των Σλάβων του Μεσαίωνα, που στερούνταν ηθικής και κηλίδωναν τη γενέθλια γη τους με την παραφορά των πολιτικών τους αντιπαραθέσεων και με τη δυσμορφία των κοντών μελαχρινών κορμιών τους». Ακόμα και το 1924, οπότε ο πατέρας μου διορίστηκε πρεσβευτής β' τάξεως της Βρετανίας στην Αθήνα, ο καθηγητής των αρχαίων ελληνικών και λατινικών στο σχολείο μου εξέφρασε τη λύπη του, στραβώνοντας, μάλιστα, περιφρονητικά το παπαδίστικο στόμα του, επειδή κατά τη διάρκεια των διακοπών μου επρόκειτο να συναναστραφώ εκείνους που αποκαλούσε «μιαρούς και κοντόσωμους Σλάβους».

Αυτά περίπου λέγονταν για τους Έλληνες των Μέσων Χρόνων και της σύγχρονης εποχής. Όσο για τους Φράγκους, ο πιο ένθερμος φιλέλληνας και φιλοβυζαντινός συγγραφέας, ο Πάτρικ Λι Φέρμορ (Patrick Leigh Fermor), ομολογεί πως «πάντοτε απεχθανόταν ενστικτωδώς τα φραγκικά ερείπια στον ελληνικό κόσμο». Δεν τον γοήτευαν «οι μακρινές αντηχήσεις από τα κυνηγετικά κέρατα και τα βουργουνδικά κυνηγόσκυλα στις ρεματιές της Αχαΐας». ¹ Σε ό,τι με αφορά, διαφωνώ με τον προσήκοντα σεβασμό. Μου αρέσουν οι επάλξεις των φραγκικών κάστρων στο τοπίο, ενώ βρίσκω τα βουργουνδικά κυνηγετικά κέρατα και τα βουργουνδικά κυνηγόσκυλα εξίσου συναρπαστικά με εκείνα που ανήκαν στον αρχαίο στρατιώτη Ξενοφώντα, ο οποίος κυνηγούσε στις ίδιες ρεματιές, όπως βρίσκω το ίδιο συναρπαστικά τα κυνήγια των Βυζαντινών

που παρεμβάλλονται ανάμεσα στον Ξενοφώντα και στους Φράγκους. Οι δικές μου συμπάθειες πηγαίνουν προς τον διαπρεπή βικτωριανό Ρένελ Ροντ (Rennell Rodd), ο οποίος ήταν ποιητής, διπλωμάτης και χρονικογράφος· για τον Ροντ, λοιπόν, η ιστορία της Ελλάδας κατά τους Μέσους Χρόνους είναι «ένα συγκλονιστικό κεφάλαιο ιπποτικού μυθιστορήματος, ανυπέρβλητο σε ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά το περιβάλλον όπου εκτυλίσσεται».²

Ελπίζω ότι τώρα έχουμε κατανοήσει όλοι την ελληνική ιστορία ως σύνολο και όχι ως ορμαθό ξεκομμένων περιόδων. Κατά συνέπεια, η μυκηναϊκή εποχή συγχωνεύεται με την κλασική, η κλασική με τη βυζαντινή, η βυζαντινή με την περίοδο της φραγκοκρατίας και ούτω καθεξής, δίχως να χαθεί η συνέχεια. Η δικαιολογία μου για να ξεκινήσω την παρούσα μελέτη για την εποχή που στον ελλαδικό χώρο ηγεμόνευαν πρίγκιπες από τη Δύση είναι, πρωτίστως, ότι κανένα έργο αυτού του είδους δεν είχε δημοσιευθεί στα αγγλικά από την εποχή που κυκλοφόρησε το βιβλίο του Ροντ *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea* (*Οι πρίγκιπες της Αχαΐας και τα Χρονικά του Μορέως*, 1907) και εκείνο του Γουίλιαμ Μίλερ (William Miller), *The Latins in the Levant* (*Οι Λατίνοι στην Ανατολή*, 1908). Από τότε, μολονότι πληθώρα μελετών αφιερώθηκε στην εποχή της φεουδαρχίας, πολύ λίγα στοιχεία από αυτή τη γνώση έφτασαν μέχρι το αναγνωστικό κοινό γενικής μόρφωσης. Για τους περισσότερους ανθρώπους οι Μέσοι Χρόνοι στον ελλαδικό χώρο είναι ένα κενό διάστημα. Αυτό το βιβλίο επιδιώκει να συμπληρώσει αυτό το κενό και να παρουσιάσει τα βασικά ιστορικά στοιχεία δίχως να περιπλέξει τον αναγνώστη σε έναν υπέρμετρα επίφοβο λαβύρινθο ονομάτων, ημερομηνιών και γεγονότων. Ως έναν βαθμό η ίδια η συνθετότητα του θέματος επισύρει ακριβώς αυτόν τον κίνδυνο· μπορώ να εκφράσω τη λύπη μου μονάχα εάν ο αναγνώστης νιώσει πως έχει κολλήσει, σαν να ήταν σιδηρόφρακτος Φράγκος ιππότης μέσα στα έλη του βοιωτικού Κηφισού. Σκέφτηκα πως θα ήταν απαραίτητο να ξεκινήσω με δύο κεφάλαια που σκιαγραφούν μια αδρή εικόνα των γεγονότων στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια των οκτακοσίων σκοτεινών χρόνων που προηγήθηκαν της έλευσης των Φράγκων. Αν έλειπε αυτή η εικόνα, πολλά από τα επεισόδια που ακολουθούν θα φαινόταν δίχως νόημα.

Το δεύτερο μέλημά μου ήταν να φωτίσω, όπου μπορούσα, τις ανθρώπινες και πολιτισμικές σχέσεις, όπως αυτές αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους κατοίκους της Ελλάδας και στους κατακτητές τους. Κάθε συνάντηση λαών με βαθιά ριζωμένες και πεισματικά αντιτιθέμενες παραδόσεις αποτελεί, αναπόφευκτα, ένα σαγηνευτικό αντικείμενο έρευνας. Σε αυτή τη συγκεκριμένη περίπτωση, οπότε και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές ήταν από την Ευρώπη και μοιράζονταν τόσο πολλά από την κοινή κληρονομιά, είναι διδακτικό –και συγχρόνως θλιβερό– το γεγονός ότι, όπως θα δούμε, δεν κατόρθωσαν να φτάσουν σε σημαντικό επίπεδο αμοιβαίας κατανόησης και πολιτισμικής σύντηξης, ακόμα κι όταν αντιμετώπισαν την ίδια απειλή από την αλλότρια Ανατολή.

Ο θάνατος της αρχαίας Ελλάδας

Το δικόφως της κλασικής εποχής

Το έτος 400 μ.Χ. το μεγαλύτερο μέρος της χώρας που σήμερα ονομάζουμε Ελλάδα περιλαμβανόταν σε μια επαρχία τρίτης τάξεως, την Αχαΐα, η οποία εδαφικά ανήκε στο ανατολικό ήμισυ της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το τμήμα αυτοκράτορας ήταν ο Αρκάδιος, ο οποίος είχε για πρωτεύουσά του την Κωνσταντινούπολη. Ο αδελφός του, ο Ονώριος, κυβερνούσε στο δυτικό ήμισυ της αυτοκρατορίας, από τη Ρώμη ή από το Μιλάνο· σύντομα, όμως, πιεζόμενος από τους κινδύνους, επρόκειτο να αναζητήσει καταφύγιο στη Ραβένα, πίσω από τα έλη. Ο πατέρας του Αρκάδιου και του Ονώριου, ο Μέγας Θεοδόσιος, είχε πεθάνει πέντε χρόνια πριν. Καταγόταν από την Ισπανία και διέθετε μεγάλες ικανότητες, όπως και έντονη προσωπικότητα. Δυστυχώς για την αυτοκρατορία στο σύνολό της ο Θεοδόσιος απέτυχε να μεταδώσει τις ικανότητές του ή την ιδιοσυγκρασία του στους γιους του, στους οποίους μοίρασε τις αχανείς εκτάσεις του κράτους του.

Ο διοικητής (ανθύπατος) της Αχαΐας δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικός αξιωματούχος. Στην περίπλοκη διοικητική δομή της αυτοκρατορίας η επαρχία του αποτελούσε τυπικά τμήμα της «Διοίκησης» (Diocesis) της Μακεδονίας, η οποία είχε ως επικεφαλής έναν πιο υψηλόβαθμο αξιωματούχο, τον βικάριο (vicarius). Ο βικάριος υπαγόταν με τη σειρά του σε έναν άλλο αξιωματούχο, πολύ ανώτερό του ιεραρχικά, τον έπαρχο των πραιτορίων (ή ύπαρχο ή πραιτόρα) του Ιλλυρικού, ο οποίος ήταν στην πραγματικότητα ο γενικός διοικητής των Βαλκανίων. Μολονότι, όμως,

η Αχαΐα, από γεωγραφικής άποψης, βρισκόταν στην επαρχότητα του πραιτορίου (ή υπαρχία) του Ιλλυρικού, για διοικητικούς λόγους τη θεωρούσαν ανεξάρτητη από τη Διοίκηση Μακεδονίας και από την υπαρχία του Ιλλυρικού· ο ανθύπατος Αχαΐας αναφερόταν απευθείας στον αυτοκράτορα και στους κρατικούς λειτουργούς του στην Κωνσταντινούπολη.

Αναμφιβόλως, αυτός ο αντίθετος προς τη λογική και μάλλον ασυνήθιστος για τους Ρωμαίους διακανονισμός ήταν απόρροια της μυθικής και ιστορικής αίγλης που εξακολουθούσε να περιβάλλει το όνομα της Αχαΐας στον ρωμαϊκό κόσμο του 5ου αιώνα μ.Χ., ο οποίος έχανε ολοένα περισσότερο τη λάμψη του. Ίσως, επίσης, να υπήρχαν ειδικοί λόγοι που επέβαλλαν τον διαχωρισμό της παράκτιας και ελληνόφωνης Αχαΐας από το ηπειρωτικό και λατινόφωνο Ιλλυρικό. Ισχυρότερη, εντούτοις, υπήρξε η επιρροή της παράδοσης και η σύνδεση με το ελληνικό παρελθόν μέσα από τη διατήρηση μιας ιδιαίτερης θέσης για εκείνη τη φτωχή κι ασήμαντη επαρχία στο ανατολικό ήμισυ της αυτοκρατορίας.

Ο θρίαμβος του χριστιανισμού κατά τον προηγούμενο αιώνα είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί ύποπτη η έννοια του ελληνισμού, ως συνώνυμη με την ξεπερασμένη –κι ίσως ακόμα προδοτική– προσκόλληση στον παγανισμό· παρ' όλα αυτά, η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε έντονη επίγνωση των ελληνικών καταβολών του πολιτισμού της και ήταν πρόθυμη να επιδείξει πνεύμα ανεκτικότητας και σεβασμό στις επιβιώσεις του ελληνισμού εντός της μικρής σε έκταση κοιτίδας του. Για τις ηγέτιδες τάξεις, οι οποίες ήταν διαποτισμένες από την κλασική λογοτεχνία και από την ανάμνηση του πολυθεισμού, η Αχαΐα ήταν η χώρα των ομηρικών Αχαιών, του Αχιλλέα και του Αγαμέμνονα. Σε εκείνους που ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ιστορία η Αχαΐα έφερνε στον νου την Αχαϊκή Συμπολιτεία, η οποία, κατά τη δυσσίωνα εποχή που ακολούθησε τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, πολέμησε με σθένος για να διατηρηθεί η ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων-κρατών απέναντι στους Μακεδόνες και, εντέλει, απέναντι στη Ρώμη. Αρχικά, η Αχαΐα, απ' όπου έλαβε το όνομά της η επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, περιοριζόταν σε μια στενή πεδινή περιοχή κατά μήκος των βόρειων ακτών της Πελοποννήσου· το όνομά της, όμως, συνέχισε να εκπέμπει τόσο σφρίγος και τόση συγκίνηση, ώστε οι Φράγκοι κατακτητές που,

κατά τον Μεσαίωνα, πήραν την Πελοπόννησο υπό την κατοχή τους, βρήκαν πως ήταν φυσικό να δώσουν στον φεουδαρχικό επικυρίαρχό τους τον τίτλο του πρίγκιπα της Αχαΐας. Αν και ο ίδιος ο πρίγκιπας ενδέχεται να μην το είχε αντιληφθεί, υπήρχε μια σύνδεση, δυσδιάκριτη αλλά και δυσεξάλειπτη, μεταξύ των βαρόνων του και των ηγεμόνων που ο Αγαμέμνωνας οδήγησε στην Τροία.

Η Αχαΐα κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ. ήταν μια επαρχία σε κατάσταση αποτελεμάτωσης· από την εποχή του Αυγούστου και επί τετρακόσια χρόνια τίποτα δεν είχε κουνηθεί απ' τη θέση του. Η ιστορία, υπό την έννοια των μεγάλων γεγονότων και των ριζικών αλλαγών, την είχε προσπεράσει. Οι άνθρωποι παρέμεναν προσκολλημένοι στις αρχαίες δοξασίες και στα έθιμά τους και μιλούσαν την ίδια ελληνική γλώσσα με μικρές διαφοροποιήσεις. Από αιώνα σε αιώνα ο τόπος απολάμβανε μια γλυκιά βουκολική γαλήνη· από τον εξωτερικό κόσμο προσέρχονταν αθρόα μονάχα οι περιηγητές και οι αρχαιοδίφες, όπως και οι φοιτητές που παρακολουθούσαν μαθήματα φιλοσοφίας και ρητορικής· αυτές οι σχολές γνώρισαν άνθηση αδιαλείπτως καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Η διείσδυση του χριστιανισμού στις απομονωμένες αγροτικές περιοχές ήταν αργή κι επιφανειακή· κατά κανέναν τρόπο δεν είχε εκτοπίσει τα φιλοσοφικά δόγματα των σχολών. Είναι αλήθεια ότι ο Θεοδόσιος είχε πρόσφατα βάλει τέλος σε πανάρχαιους θεσμούς, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, οι οποίοι διοργανώνονταν κάθε τέσσερα χρόνια από το 776 π.Χ. και εξής, καθώς και τα λίγα μαντεία που επιβίωναν ακόμα· ωστόσο, απέφυγε με σύνεση να προκαλέσει αναστάτωση στον ακαδημαϊκό κόσμο.

Μολαταύτα, σε ολόκληρο τον μεσογειακό κόσμο οι ναοί των παλιών θεών έκλειναν διά της βίας από τις αρχές ή απλώς εγκαταλείπονταν από τους λατρευτές· ο ελλαδικός χώρος δεν αποτελούσε εξαίρεση. Στη διάρκεια του 5ου αιώνα, παρόλο που δεν ξέρουμε πότε ακριβώς, ο Παρθενώνας στην Αθήνα, ναός της Αθηνάς Παρθένου, αφιερώθηκε στη Θεοτόκο Παρθένο Μαρία, ενώ ο Άγιος Γεώργιος εγκαταστάθηκε στον ναό του Ηφαίστου (το λεγόμενο «Θησείο»). Ο παγανισμός καταργήθηκε από επίσημη θρησκεία, μα οι χωρικοί και οι βοσκοί εξακολουθούσαν πεισματικά να διατηρούν τις δικές τους τοπικές λατρείες· οι καθηγητές

των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας, που, επιπλέον, τους είχε ανατεθεί να τελούν στα κρυφά όλες τις σχεδόν λησμονημένες λατρείες των αρχαίων θρησκειών, δίδασκαν τον νεοπλατωνισμό ανενόχλητοι από τον αυτοκράτορα ή από την Εκκλησία. Ο Πρόκλος, ο τελευταίος μεγάλος παγανιστής φιλόσοφος, ο οποίος πέθανε το 485, είχε το ελεύθερο να παρουσιάσει σε γενιές μαθητών αυτό που ο Τζ.Μπ. Μπιούρι (J.B. Bury) περιέγραφε στο βιβλίο του *Ιστορία της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (History of the Later Roman Empire)* ως «πλήρως διαρθρωμένο σύστημα, το οποίο ως προς τη μέθοδό του έχει σαφή ομοιότητα με τη λογική του Χέγκελ». ³ Ο Ιουστινιανός ήταν αυτός που διέλυσε τις φιλοσοφικές σχολές και δήμωσε τα περιουσιακά στοιχεία τους. Αυτό συνέβη το 529, όταν οι επτά διδάσκοντες που είχαν απομείνει εκδιώχθηκαν από την Αθήνα. Μέσα στην αγανάκτησή τους και με την ελπίδα να τύχουν ευμενούς υποδοχής πέρα από τα όρια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατέφυγαν στην αυλή του βασιλιά της Περσίας, από όπου γύρισαν πίσω με ανάλογη απογοήτευση ύστερα από ολιγοετή παραμονή.

Τέσσερις αιώνες αργής, αν και θλιβερής, κατάπτωσης είναι, πράγματι, μεγάλο χρονικό διάστημα συγκρινόμενο με το επίπεδο της δυναμικής στο οποίο έχει συνηθίσει η Ευρώπη από την εποχή της Αναγέννησης. Στην ελληνική χερσόνησο, όμως, την κατεξοχήν καρδιά του αρχαίου κόσμου, οι διεργασίες του εσωτερικού μετασχηματισμού ήταν τόσο αργές, ώστε σχεδόν δεν γίνονταν αντιληπτές από τους ανθρώπους της εποχής· αντιθέτως, εμείς, από την πλευρά μας, μένουμε κατάπληκτοι από τις εξαιρετικά στατικές συνθήκες που επικρατούσαν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Η Ελλάδα δεν ήταν μονάχα φτωχή, αποσιλωμένη πληθυσμιακά και ξεκομμένη από τις σημαντικότερες διαδικασίες της ιστορικής κίνησης, αλλά απέτυχε να επιδείξει την παραμικρή συνεισφορά σε εξέχουσες προσωπικότητες. Ήταν λες κι η χώρα είχε εγκαταλειφθεί από κάθε διάθεση προσπάθειας. Μάταια αναζητούμε αυτοκράτορες, πολιτικούς ή στρατιωτικούς, ποιητές ή καλλιτέχνες που γεννήθηκαν στον καθαυτό ελλαδικό χώρο. Μολονότι ο ελληνόφωνος κόσμος στο σύνολό του εξακολούθησε να αποτελεί δεξαμενή ιδιοφυών ανθρώπων, αυτό σχεδόν πάντα αφορούσε τη Μικρά Ασία, τη Συρία και την Αίγυπτο κι όχι την εξαντλημένη γενέθλια γη του ελληνισμού. Η Ρώμη, ακόμα και

στις μέρες της παρακμής της, δεν είχε σταματήσει να προσφέρει ευκαιρίες στους πολίτες της, που κατάγονταν από κάθε άκρια της αυτοκρατορίας· όσο, όμως, περνούσαν τα χρόνια άδραχναν αυτές τις ευκαιρίες είτε οι εύστροφοι Ανατολίτες είτε, στο άλλο άκρο του φάσματος, τα πιο άξεστα γεννήματα των παραμεθόριων επαρχιών. Η βασική αιτία για την εξάντληση του ελληνικού στοιχείου στην Ελλάδα ήταν η έλλειψη επαρκούς πληθυσμού για τη διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωτικότητας. Στο απόγειο των κλασικών χρόνων ο ελλαδικός χώρος ήταν πυκνοκατοικημένος· ίσως, μάλιστα, να ήταν και υπέρμετρα πυκνοκατοικημένος. Έβριθε από μικρές τειχισμένες πόλεις που έριζαν μεταξύ τους για την κατοχή πολύτιμης καλλιεργήσιμης γης: οι ίδιοι ελαιώνες και οι ίδιες λωρίδες από σιταροχώραφα άλλαζαν χέρια διαρκώς σε αιματηρές συγκρούσεις, ενώ οι ανάγκες των μεγάλων πόλεων, ιδίως της Αθήνας, έπρεπε να ικανοποιούνται με εισαγωγές σιτηρών από τις στέπες της νότιας Ρωσίας. Οι ζυμώσεις που προκάλεσαν τη μείωση του πληθυσμού ξεκίνησαν με τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που άνοιξαν έναν νέο ορίζοντα για το επιχειρηματικό πνεύμα των Ελλήνων σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή. Τα μακεδονικά στρατεύματα ακολουθούσαν Έλληνες έποικοι, οι οποίοι συνέρρεαν στην υπό κατάρρευση Περσική Αυτοκρατορία, όχι μόνο ενισχύοντας ελληνικές κοινότητες που υπήρχαν στη Μικρά Ασία από πεντακόσια χρόνια πριν, αλλά και φτάνοντας μέχρι τον Περσικό Κόλπο και τον ποταμό Ώξο· κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. οι Έλληνες βασιλείς της Βακτρίας εισέβαλαν στη βόρεια Ινδία και ίδρυσαν προκεχωρημένα φυλάκια του ελληνισμού στο Παντζάμπ.

Αυτή η μαζική μετανάστευση στράγγιξε τον πληθυσμό από τα πιο δραστήρια στοιχεία του. Η συγκεκριμένη εξέλιξη δεν αντισταθμίστηκε από την εισροή μη ελληνικών πληθυσμών, οι οποίοι θα μπορούσαν να καλύψουν τα κενά και να τονώσουν τη ζωτικότητα του ελληνικού πληθυσμού που είχε μείνει στην Ελλάδα. Εν τω μεταξύ, η ελληνική χερσόνησος υπέστη οδυνηρά τις συνέπειες των πολέμων που κήρυξε στο έδαφός της η ρωμαϊκή *Res Publica* εναντίον της Μακεδονίας και του Ασιάτη δυνάστη Μιθριδάτη, όπως και τις συνέπειες από τους εμφύλιους πολέμους της ίδιας της Ρώμης. Κάθε ελληνική πόλη ή συμμαχία πόλεων

που δεν πήγαινε με τη σωστή πλευρά υποβαλλόταν στη συνέχεια σε αμείλικτη τιμωρία· έτσι, η Κόρινθος καταστράφηκε από τον Μόμμιο και η Αθήνα από τον Σύλλα. Όταν ο Αύγουστος επανέφερε, επιτέλους, την ειρήνη και την ασφάλεια, ήταν πια πολύ αργά για να υπάρξει πραγματική αναγέννηση.

Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι Ρωμαίοι αυτοκράτορες εργάστηκαν σκληρά για να διορθώσουν τη ζημιά που είχε γίνει. Ο Ιούλιος Καίσαρας επανίδρυσε την Κόρινθο με Ρωμαίους αποίκους και ο Αύγουστος έκανε το ίδιο στην περίπτωση της Πάτρας και της Νικόπολης στην Ήπειρο. Μεταγενέστεροι αυτοκράτορες παρείχαν αφειδώς προνόμια και ευεργεσίες στους Έλληνες και ευαρεστούνταν να φαίνονται προστάτες τους. Όταν ο Νέρων πραγματοποίησε την πολυδιαφημισμένη επίσκεψή του στην Ελλάδα, το 67 μ.Χ., εμφανίστηκε στους Ολυμπιακούς Αγώνες και σε άλλες σημαντικές διοργανώσεις, ενώ παρουσιάστηκε και σε καλλιτεχνικές εκδηλώσεις ενώπιον πυκνότατου κοινού. Επιχείρησε, δίχως επιτυχία, να διανοίξει διώρυγα στον Ισθμό της Κορίνθου και, ως επιστέγασμα της περιοδείας του, ανακήρυξε τη μεγαλεπήβολη αλλά κενή περιεχομένου «ελευθερία της Ελλάδας». Οι Έλληνες, που είχαν ακούσει και πριν το ίδιο πράγμα από στρατηγούς της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, δεν εντυπωσιάστηκαν· οι χειρονομίες και οι θεατρινισμοί του Νέρωνα, πάντως, δεν τους ζημίωσαν, και ίσως, μάλιστα, να τους εξασφάλισαν κάποια πλεονεκτήματα.

Ένας σημαντικότερος αυτοκρατορικός επισκέπτης ήταν ο Αδριανός, ο οποίος πέρασε τον χειμώνα του 125-126 μ.Χ. στην Αθήνα. Μολονότι η πόλη δεν είχε χάσει ποτέ τη γοητεία της για μελετητές και περιηγητές, ο αυτοκράτορας, ο πιο ένθερμος από όλους τους φιλέλληνες, έμεινε άφωνος από την εξαθλίωσή της. Αποφάσισε, λοιπόν, ότι τα μνημεία της έπρεπε να ανακαινιστούν και τα εισοδήματά της να αυξηθούν. Εγκαινίασε ένα επιβλητικό οικοδομικό πρόγραμμα και άρχισε να ανοικοδομεί μια ολόκληρη καινούρια περιοχή γύρω από τον υπερμεγέθη ναό του Ολυπίου Διός. Ο ναός είχε θεμελιωθεί ήδη κατά τον μακρινό 6ο αιώνα π.Χ., από τον Αθηναίο τύραννο Πεισίστρατο. Τον 2ο αιώνα π.Χ. ανασχεδιάστηκε με πολλές επεκτάσεις από έναν άλλο φιλέλληνα, τον Αντίοχο Δ' της Συρίας, αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Περαιτώθηκε επί των

ημερών του Αδριανού και ο αυτοκράτορας εξωραΐσε περαιτέρω τόσο την παλαιά όσο και τη νέα Αθήνα, που ο ίδιος δημιούργησε, με πολυάριθμα κτίρια στην ίδια εντυπωσιακή κλίμακα. Άλλες πόλεις, ιδίως στην Πελοπόννησο, αποκαταστάθηκαν με παρόμοιο τρόπο και εξωραΐστηκαν με καινούριους ναούς, θέατρα, αγορές, γυμνάσια, υδραγωγεία και δημόσια λουτρά. Τρία χρόνια αργότερα ο Αδριανός πέρασε στην Αθήνα άλλο έναν χειμώνα, επιθεωρώντας την πρόοδο των εργασιών. Για να ενισχύσει την αυτοεκτίμηση των Ελλήνων ο Αδριανός ίδρυσε ένα καινούριο συμβούλιο, το Πανελλήνιον, στο οποίο προέδρευε ο ίδιος· όπως, όμως, και η ανακήρυξη της ελευθερίας εκ μέρους του Νέρωνα, επρόκειτο για εθιμοτυπική χειρονομία, στερούμενη πολιτικής σημασίας.

Η αυτοκρατορική γενναιοδωρία έδωσε ώθηση και στις πρωτοβουλίες ιδιωτών ευεργετών. Ο διαπρεπέστερος ανάμεσά τους ήταν ο Ηρώδης ο Αττικός, Αθηναίος από τον Μαραθώνα· ήταν ένας από τους λίγους Έλληνες της εποχής του που, χωρίς να έχει καταγωγή από την Ασία, κατόρθωσε να ξεπεράσει τη μετριότητα. Ο Ηρώδης ήταν πάρα πολύ πλούσιος και, συγχρόνως, υπήρξε διαπρεπής άνθρωπος των γραμμάτων και ανοιχτοχέρης στις χορηγίες του. Οι δωρεές του περιλάμβαναν ένα μεγάλο ωδείο στις κλιτύς της Ακρόπολης των Αθηνών (τα ερείπιά του εξακολουθούν να χρησιμεύουν για τον σκοπό της ίδρυσής του) και την ανοικοδόμηση του Παναθηναϊκού Σταδίου με πεντελικό μάρμαρο. Ολόκληρη η Ελλάδα επωφελήθηκε, ωστόσο, από την έκρηξη των κοινωφελών δαπανών και από τις ανακαινίσεις που χαρακτήριζαν την περίοδο των Αντωνίνων απ' άκρου εις άκρον της αυτοκρατορίας.

Πίσω από αυτή την εξωραϊσμένη πρόσοψη, ωστόσο, δεν είχε αλλάξει η εικόνα της γαλήνιας στασιμότητας. Δεν υπήρξε εκτεταμένη οικονομική ή δημογραφική ανάκαμψη, μολονότι οι υλικές συνθήκες είχαν βελτιωθεί σε σύγκριση με την εποχή του Αυγούστου. Η συνεχής μείωση του πληθυσμού γινόταν συχνά αντικείμενο σχολιασμού και θλιβερών διαπιστώσεων εκ μέρους των συγγραφέων από τον 1ο και τον 2ο αιώνα μ.Χ. Ο Πλούταρχος από τη Χαιρώνεια, ο τελευταίος συγγραφέας των κλασικών χρόνων που γεννήθηκε στον ελλαδικό χώρο, παρείχε τις υπηρεσίες του στη ρωμαϊκή διοίκηση και ισχυριζόταν ότι ολόκληρη η Ελλάδα μετά βίας μπορούσε να παρατάξει 3.000 οπλίτες στο πεδίο της

μάχης. Αυτό μπορεί να ήταν ρητορική υπερβολή· όμως, οι παρατηρήσεις του Πλουτάρχου για την αξιοθρήνητη ερήμωση της γενέτειράς του, της Βοιωτίας, επιβεβαιώνονται πλήρως κι από τις μαρτυρίες του Δίωνος του Χρυσοστόμου, ενός χαρακτηριστικού τύπου, που, αφού απέκτησε μεγάλη φήμη ως ρήτορας και φιλόσοφος, εκδιώχθηκε από τη Ρώμη εξαιτίας ακριτομυθιών για πολιτικά ζητήματα και περιπλανιόταν στην Ελλάδα και στην Ασία μέχρι να τον συγχωρέσουν. Ο Δίων κάνει λόγο για πόλεις που είχαν εγκαταλειφθεί κι είχαν γίνει βοσκοτόπια για τα πρόβατα, ενώ ανάμεσα σε ετοιμόρροπες κιονοστοιχίες και σε δημόσια οικοδομήματα που κατέρρεαν φύτρωναν δημητριακά. Και, με τη σειρά της, η ιμπρεσιονιστική περιγραφή του Δίωνος επικυρώνεται από τον ενδελεχή περιηγητή Πausανία (επίσης ασιατικής καταγωγής), ο οποίος συνέθεσε τον ανεκτίμητο ταξιδιωτικό οδηγό με τίτλο *Ελλάδος περιήγησις* κατά την εποχή των διαδόχων του Αδριανού, δηλαδή του Αντωνίνου Πίου και του Μάρκου Αυρήλιου.

Παρόλο που ο Πausανίας ενδιαφερόταν πρωτίστως για τις αρχαιότητες παρά για τις υποθέσεις της εποχής του, όσα λέει για την κατάσταση της Ελλάδας είναι αρκούντως αποκαλυπτικά. Καταγράφει αναλυτικά τις ερημωμένες ή τις παρακμάζουσες πόλεις, όπως ήταν η Μεγαλόπολις στην Αρκαδία ή ο Πανοπεύς στη Φωκίδα, τα ερειπωμένα ιερά, τις χορταριασμένες αγορές και τις εγκαταλειμμένες εκτάσεις στην ύπαιθρο, καθώς, κατά μέγα μέρος, δεν καλλιεργούσαν τη γη ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες, αλλά συνεργεία σκλάβων σε μεγάλες ιδιοκτησίες που ανήκαν σε κεφαλαιούχους όπως ο Ηρώδης Αττικός. Ενώ, όμως, οι ματιές του Πausανία στη ζωή και στους τρόπους ύπαρξης των ανθρώπων καταδεικνύουν αναπόφευκτα την κατάπτωση της πολιτιστικής και οικονομικής στάθμης, επ' ουδενί συντείνουν στην εικόνα αδιάπτωτης μελαγχολίας. Αντιθέτως, μάλλον αποδεικνύουν πως η μακροχρόνια ακτινοβολία από τις παλιές δόξες του ελληνικού πολιτισμού διέχεε τα υπερκόσμια θέληγητρά της, ενώ ο αργός και νωχελικός ρυθμός της επαρχιώτικης ζωής διέθετε ακαταμάχητη γοητεία.

Είναι σημαντικό να μη δώσουμε υπερβολική έμφαση στη νωθρότητα και στην απάθεια. Σε αντιδιαστολή με τις σκηνές ερήμωσης, ο Πausανίας αναφέρει, επίσης, μικρές πόλεις που έσφυζαν από ζωή, με ωραία

κτίρια και ανέσεις. Η Κόρινθος και η Πάτρα ήταν πολυσύχναστα κέντρα εμπορίου. Όσο για την Αθήνα, τους Δελφούς και την Κόρινθο, ήταν εκτεταμένα μουσεία τέχνης και αρχιτεκτονικής. Παρόλο που οι Ρωμαίοι είχαν απογυμνώσει την Ελλάδα από χιλιάδες χάλκινα και μαρμάρινα αγάλματα, ακόμα περισσότερα παρέμεναν στη θέση τους για να τα θαυμάζουν οι περιηγητές, ενώ οι πιο επίμονοι ανάμεσά τους μπορούσαν ακόμα να ανακαλύψουν τις καταπληκτικότερες αρχαιότητες σε πλήθος από μικρότερα μέρη. Ο Πausανίας έγραψε για τους καλλιεργημένους περιηγητές και για εκείνους που διακατέχονταν από νοσταλγική διάθεση· εφόσον εκείνοι μπορούσαν να υπομείνουν τους κακούς δρόμους και τα άβολα πανδοχεία (όπως οι ταξιδιώτες στη σημερινή Ελλάδα πριν από πενήντα χρόνια), μπορούσαν να προσβλέπουν σε μια άνευ προηγουμένου πανδαισία καλλιτεχνικής ομορφιάς και ιστορικών συσχετίσεων.

Ένα επιπλέον θέλημα ήταν το ότι σε πολλά μέρη ο χρόνος έμοιαζε να έχει σταματήσει. Επισκέπτες από μακρινές περιοχές του ελληνικού κόσμου και από άλλα τμήματα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μπορούσαν, αν το επιθυμούσαν, να ζητήσουν χρησμούς από αρχαία μαντεία και να επιζητήσουν τη μύηση στα Ελευσίνια Μυστήρια. Ήταν συναρπαστικό για εκείνους να περιδιαβαίνουν ανάμεσα στα τρόπαια των Περσικών Πολέμων και στα θαυμάσια έργα τέχνης που είχαν διασωθεί από την εποχή του Περικλέους. Εξίσου γοητευτικό ήταν να βλέπει κανείς τους πολίτες μικρών επαρχιακών πόλεων καθώς τηρούσαν με απόλυτη ακρίβεια τα έθιμα των προγόνων τους, εξέλεγαν τους ίδιους αξιωματούχους, παρέμεναν προσηλωμένοι σε απαρχαιωμένες πολιτειακές μορφές, εντός της περιορισμένης δικαιοδοσίας που τους είχε παραχωρηθεί από τη Ρώμη, και διεξήγαν τελετουργίες που η ακριβής σημασία τους είχε από καιρό συσκοτιστεί. Μια υπερβάλλουσα αίσθηση της παράδοσης στάθηκε αφορμή για παραδοξότητες και ανοσιουργήματα· αξίζει να αναφέρουμε δύο σχετικά παραδείγματα. Το πρώτο, από τον Τάκιτο, περιγράφει πώς οι Σπαρτιάτες και οι γείτονές τους, οι Μεσσήνιοι, εξακολουθούσαν να συντηρούν –και να θέτουν στη διαιτησία των Ρωμαίων– μια διαμάχη για τα σύνορα, η οποία τους είχε οδηγήσει αρχικά σε πολεμική αναμέτρηση, κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Στο δεύτερο παράδειγμα ο Πλούταρχος κάνει μνεία, μάλλον διαδικαστικά, ενός περιστατικού στο οποίο ο ίδιος είχε

υπάρξει αυτόπτης μάρτυρας: Αγόρια από τη Σπάρτη μαστιγώνονταν μέχρι θανάτου στον βωμό της Αρτέμιδος Ορθίας, σε ένα έθιμο που είχε, πιθανώς, ξεκινήσει ως τελετουργία γονιμότητας κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες, αλλά εκφυλίστηκε σε απάνθρωπη και άνευ νοήματος δοκιμασία αντοχής και σε συνταρακτικό θέαμα για τους περιεργούς που παρακολουθούσαν.⁴

Περαιτέρω, εκείνοι που είχαν αρχαιοδιφικά ενδιαφέροντα μπορούσαν να δουν εκπληκτική ποικιλία καταλοίπων ενός απώτερου παρελθόντος, από τον κόσμο του Ομήρου κι από μια ακόμα πρωιμότερη, αρχέγονη εποχή· αλλόκοτα τελετουργικά και φολκλорικά απολιθώματα ήταν η παράδοξη κι απόκοσμη κληρονομιά της. Ο Τζέιμς Φρέιζερ (Sir James Frazer) έχει καταρτίσει αναλυτικό κατάλογο από τέτοιες επιβιώσεις για την εισαγωγή των ερμηνευτικών σχολίων του στον Παισανία. Λ.χ.:

«Οι τριάντα τετράπλευροι λίθοι που λατρεύονταν ως θεοί στις Φαρές [...], ένας λίθος σε σχήμα πυραμίδας αναπαριστούσε τον Απόλλωνα στα Μέγαρα· το τριόμματο ξόανο του Δία στην ακρόπολη του Άργους· το αρχαίο είδωλο της Δήμητρας, στο οποίο παριστανόταν με κεφάλι φοράδας να κρατάει περιστέρι στο ένα χέρι και δελφίни στο άλλο [...], ευλαβείς άνθρωποι που κατέβαιναν στενά μονοπάτια τρεκλίζοντας υπό το βάρος ξεριζωμένων δέντρων [...], γεωργοί στολίζουν με φύλλα χρυσού τη χάλκινη κατσικά στην αγορά της πόλης τους για να μην ξεραθούν τα αμπέλια τους [...], ο ιερέας που φέρνει τη βροχή εμβαπτιζοντας ένα κλαδί δρυός στην πηγή του ιερού βουνού [...], η μεγάλη πυρά στην κορυφή του Κιθαιρώνα, όπου πολλά ξόανα από ξύλο βαλανιδιάς, στολισμένα σαν νύφες, καίγονται στις φλόγες, αφού, πρώτα, μεταφέρθηκαν εκεί με δυσκίνητες άμαξες που έτριζαν, ενώ πλάι σε κάθε νυφοστολισμένο ξόανο στεκόταν μια παράνυμφος».⁵

Κατά την περίοδο των Αυγούστων και των Αντωνίνων η ζωή δεν ήταν ούτε δυσάρεστη ούτε κι επικίνδυνη για την πλειονότητα των Ελλήνων· η απαλλαγή τους από τον πόλεμο κι από τις πολιτικές έριδες αντιστάμιζε την έλλειψη συγκινήσεων. Η ρωμαϊκή ασπίδα προστασίας, την οποία αντιπροσώπευαν οι λεγεώνες στον Δούναβη, τους φύλαγε από τις βαρβαρικές επιδρομές. Αλλά ήδη πριν ο Παισανίας ολοκληρώσει τη συγγραφή της *Περιηγήσεως* ένα δυσοίωνα συμβάν διατάραξε την

ατμόσφαιρα απόλυτης ασφάλειας που απολάμβανε η Ελλάδα για τόσο μακρά χρονική περίοδο. Χάρη σε κάποια ευνοϊκή συγκυρία, μια συμμορία επιδρομέων από ένα εν πολλοίς άγνωστο γερμανικό φύλο ονόματι Κοστοβόκοι (δύσκολα θα μπορούσαμε να επινοήσουμε κάποιο όνομα που να υποδηλώνει με περισσότερη σαφήνεια την ωμή βαρβαρότητα) πέρασε αθόρυβα τους φραγμούς, άρχισε να κινείται καθοδικά στα Βαλκάνια δίχως να συναντήσει εμπόδια και εμφανίστηκε απρόσμενα ακριβώς στα νότια του περάσματος των Θερμοπυλών. Αφότου οι Κοστοβόκοι είχαν ξεφύγει από την προσοχή των λεγεώνων, δεν υπήρχε κάποια άλλη, τοπική στρατιωτική δύναμη για να προστατέψει τους κατοίκους· ευτυχώς, όμως, όπως γράφει ο Πausanias, ο Μνησίβουλος, κάποιος πολίτης από την Ελάτεια, συγκέντρωσε μια στρατιωτική δύναμη με δική του πρωτοβουλία και, με τίμημα την ίδια του τη ζωή, κατόρθωσε να συντρίψει τους βαρβάρους.⁶

Εκείνη την εποχή η συγκεκριμένη διαταραχή ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο· τα γερμανικά φύλα, όμως, είτε σε απειθάρχητα μεταναστευτικά ρεύματα είτε σε μικρότερους στρατιωτικούς σχηματισμούς, είχαν έφεση στη λεηλασία, πάντοτε περιπλανιούνταν και ανίχνευαν καινούρια εδάφη και, τον επόμενο αιώνα, κατέκλυζαν τις παραμεθόριες περιοχές της αυτοκρατορίας. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, οι Γότθοι ήταν εκείνοι που έβαλαν τέλος στην παρατεταμένη ασφάλεια από εξωτερικές απειλές. Κατά το 240 μ.Χ. οι Γότθοι διεξήγαν ήδη τις επιδρομές τους και οι επιθέσεις τους γίνονταν από τη θάλασσα, διότι, ενώ ασκούσαν πίεση στο σύνορο του Δούναβη, κατάφερναν, επιπλέον, να υπερφαλαγγίζουν τη ρωμαϊκή αμυντική γραμμή. Μπορούσαν να το κάνουν επειδή τα μεταναστευτικά τους ρεύματα είχαν κατεβεί σταδιακά από την πρωταρχική κοιτίδα τους, στη νότια Σουηδία, μέχρι την Ουκρανία κι εγκαταστάθηκαν μαζικά στη Μαύρη Θάλασσα. Γρήγορα εξοικειώθηκαν με τη ναυσιπλοΐα και δεν άργησαν να ανακαλύψουν ότι υπήρχαν πολλές και ανυπεράσπιστες πόλεις προς λαφυραγώγηση στη Μικρά Ασία, όπου προξένησαν φοβερές καταστροφές. Έπειτα, αφού διέπλευσαν τον Βόσπορο και τα Δαρδανέλια, κατευθύνθηκαν προς τις παράκτιες πόλεις του Αιγαίου Πελάγους. Αφού πολιορκήσαν ανεπιτυχώς τη Θεσσαλονίκη το 253, ο αυτοκράτορας Βαλεριανός παρότρυνε εσπευσμένα τους Έλληνες να

συγκεντρώσουν στρατό και να επισκευάσουν τα επί μακρόν παραμελημένα τείχη των πόλεών τους.⁷

Κατά τις δεκαετίες του 250 και του 260 Γότθοι πειρατές λυμαίνονταν συχνά το Αιγαίο, ενόσω η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έκανε απέλπιδες προσπάθειες να αντιμετωπίσει όχι μόνο διάφορες βαρβαρικές εθνότητες στην Ευρώπη, αλλά και τους Πέρσες στην Αθήνα, όπως και τις εξεγέρσεις που ξεσπούσαν πολλές φορές στο εσωτερικό της. Στόχος των βαρβάρων ήταν το πλιάτσικο κι όχι η μόνιμη εγκατάσταση· πλιατσικολογούσαν, όμως, σε μεγάλη κλίμακα και η Ελλάδα εξακολουθούσε να έχει ιδιαίτερη αξία ως πεδίο απόκτησης λαφύρων, παρόλο που ήταν μια φτωχή επαρχία. Η τελευταία και καταστροφικότερη εφόρμησή τους έγινε το 267· κατέλαβαν και δήωσαν το Άργος και την Κόρινθο, όπως επίσης την Αθήνα και τον Πειραιά. Στην περίπτωση της Αθήνας οι βάρβαροι κατάφεραν να εισχωρήσουν μέσα από τα τείχη της πόλης και προξένησαν εκτεταμένες καταστροφές. Οι ανασκαφές φανέρωσαν ότι, παρόλο που η Ακρόπολη έμεινε αλώβητη, η περιοχή της αρχαίας Αγοράς με όλα της τα μνημεία πυρπολήθηκε και μεταβλήθηκε σε σωρό ερειπίων· τα συντρίμια χρησιμοποιήθηκαν για την εσπευσμένη ανοικοδόμηση ενός καινούριου εσωτερικού τείχους γύρω από την Ακρόπολη και σε μια γειτονική περιοχή. Καθώς οι Γότθοι υποχωρούσαν, το επεισόδιο του προηγούμενου αιώνα με τον Μνησίβουλο επαναλήφθηκε, κατά τα φαινόμενα. Ο Έλληνας ήρωας στη δεύτερη περίπτωση ήταν κάποιος Δέξιππος, Αθηναίος ιστορικός με μια ορισμένη περιωπή, ο οποίος δημοσίευσε στη συνέχεια την εξιστόρηση των ρωμαιογοτθικών πολέμων. Συγκέντρωσε στρατιωτική δύναμη 2.000 ανδρών και παρενοχλούσε αποτελεσματικά τους Γότθους, ώσπου εμφανίστηκε ο αυτοκρατορικός στόλος και τους έτρεψε σε φυγή.⁸

Στα επόμενα χρόνια η γοτθική απειλή σιγά σιγά εξέλειπε, χάρη σε μια σειρά αυτοκρατόρων που συνέτριψαν τα γοτθικά στρατεύματα στη Βαλκανική και ξεκαθάρισαν το Αιγαίο από τους πειρατικούς στόλους των Γόθων. Η Ελλάδα προσαρμόστηκε πάλι σε μια ακύμαντη γαλήνη. Όταν ο Μέγας Κωνσταντίνος ίδρυσε την Κωνσταντινούπολη, οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να καταβάλουν ακόμα μία εισφορά σε καλλιτεχνικούς θησαυρούς προς καλλωπισμό της καινούριας πρωτεύουσας

του αυτοκράτορα. Εντούτοις, μάλλον επωφελήθηκαν από τη βραχύβια αναβίωση του παγανισμού υπό τον Ιουλιανό τον «Αποστάτη» (360-363). Εκείνος ο αυτοκράτορας, ο οποίος είχε νωρίτερα σπουδάσει στην Αθήνα (και είχε συνσπουδαστή του τον κατοπινό πατέρα της Εκκλησίας και ιδρυτή του μοναχισμού, τον Άγιο Βασίλειο), απέκτησε πολλές συμπάθειες στον ελλαδικό χώρο χάρη στην απεγνωσμένη προσπάθειά του να γυρίσει τον χρόνο πίσω. Όμως, ύστερα από τον θάνατό του στη μάχη εναντίον των Περσών άρχισε πάλι η αργή αλλά αδυσώπητη πίεση υπέρ του χριστιανισμού. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Θεοδόσιος Α΄ (379-395) αντιμετώπισε τις επίμονες οπισθοφυλακές του παγανισμού με αυστηρότητα και χωρίς συναισθηματισμούς. Εντούτοις, δεν εξαφάνισε ολοκληρωτικά τις φιλοσοφικές σχολές. Πράγματι, η Αθήνα του 4ου και του 5ου αιώνα μ.Χ. έβριθε από διδάσκοντες και σπουδαστές αυτών των σχολών, ενώ λίγο μετά το 400 πραγματοποιήθηκε εκτεταμένο πρόγραμμα ανοικοδόμησης στη μέχρι πρότινος ισοπεδωμένη Αγορά.⁹

Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του Θεοδοσίου η Ελλάδα παρέμενε ασφαλής από την αναζωπύρωση του φοβερού γοθτικού κινδύνου, ενώ οι Γότθοι κόντευαν να κατακλύσουν ολόκληρη την ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης. Μετά την απόκρουση της πρώτης εισβολής τους, κατά τον 3ο αιώνα, οι Γότθοι βελτίωσαν πολύ γρήγορα τη θέση τους υπό την επιρροή των συνεχών επαφών τους, εξίσου εχθρικών και φιλικών, με την αυτοκρατορία. Ο Κωνσταντίνος τούς κατατρόπωσε εκ νέου· τούτο είχε ως αποτέλεσμα ότι για τα επόμενα τριάντα πέντε χρόνια διατηρήθηκαν, κατά το μάλλον ή ήττον, ειρηνικές σχέσεις στις παραμεθόριες περιοχές και πέρα από αυτές· οι Γότθοι έρχονταν ολοένα περισσότερο σε επαφή με τα υλικά και κοινωνικά θέλγητρα ενός υπέρτερου πολιτισμού. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που μαζί με μέλη άλλων γερμανικών φύλων υπηρέτουσαν στον ρωμαϊκό στρατό και τους εγκαθιστούσαν ως αποίκους σε ρωμαϊκά εδάφη. Πολλοί Γότθοι αξιωματικοί διέθεταν αξιόλογη παιδεία και ικανότητες και έφτασαν ψηλά στην ιεραρχία: Είχαν παράστημα, εξευγενισμένους τρόπους και γοητεία. Πέρα από τα όρια της αυτοκρατορίας η εθνότητα των Γόθων χωριζόταν σε δυο ομάδες: τους Δυτικούς Γότθους ή Βησιγότθους, οι οποίοι κατείχαν την περιοχή που αντιστοιχεί κατά προσέγγιση στη σημερινή Ρουμανία, και τους Ανατολικούς Γότθους

ή Οστρογότθους, οι οποίοι ζούσαν στη νότια Ρωσία, συνενωμένοι υπό την εξουσία ενός ισχυρού μονάρχη με το όνομα Ερμάνριχος. Εξάλλου, είχαν προσφάτως προσηλυτιστεί στον χριστιανισμό και διατηρούσαν δική τους εκκλησία και επισκόπους. Επέλεξαν, όμως, τον αρειανισμό, ο οποίος βρισκόταν σε αντίθεση με το ορθόδοξο δόγμα· αυτό, ωστόσο, δεν φαινόταν ασυνήθιστο εκείνη την εποχή, οπότε οι οπαδοί του αρειανισμού και οι οπαδοί του ορθόδοξου δόγματος ανταγωνίζονταν για την επικράτηση στην αυτοκρατορία, ενώ υπήρχαν κι ορισμένοι αυτοκράτορες που προτιμούσαν τον αρειανισμό. Εν ολίγοις, οι Γότθοι είχαν πάψει να είναι οι ανεπίδεκτοι μαθήσεως βάρβαροι, που η αγριότητά τους είχε προκαλέσει τέτοιο αποτροπιασμό στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα. Μολαταύτα, εξακολουθούσαν να είναι στρυφνοί και σκληροτράχηλοι κι επιρρεπείς στη βία, όταν αυτό εξυπηρετούσε τους σκοπούς τους, ενώ είχαν πάντοτε ακόρεστη δίψα για λάφυρα.

Ο περίφημος Αλάριχος, που επρόκειτο να λεηλατήσει τη Ρώμη το 410 με στρατό Βησιγόθων, ήταν Ρωμαίος αξιωματούχος επί Θεοδοσίου και κατά την εποχή του πιο γνωστού κατορθώματός του εξακολουθούσε τυπικά να είναι *Magister Militum per Illyricum*, δηλαδή στρατιωτικός διοικητής των Βαλκανίων. Η αλυσίδα των γεγονότων που τον έκαναν να εκτραπεί από τα όρια της διοικητικής περιοχής του έχει την αρχή της στις ρωσικές στέπες, κατά τη διάλυση του βασιλείου των Οστρογόθων, όταν και οι κλάδοι της εθνότητας μετανάστευαν προς τα δυτικά υπό την πίεση του θηριώδους νομαδικού λαού των Ούννων. Το 376 οι Βησιγόθοι ζήτησαν από τη ρωμαϊκή διοίκηση την άδεια να διαβούν τον Δούναβη και να καταφύγουν στην επαρχία της Μοισίας (δηλαδή, στη σημερινή βόρεια Βουλγαρία), όπου έλπιζαν να εγκατασταθούν ως σύμμαχοι της Ρώμης υπό την επικυριαρχία του αυτοκράτορα. Ύστερα από ορισμένους δισταγμούς σχετικά με το αν έπρεπε να γίνει δεκτό στην αυτοκρατορία ένα τόσο συνεκτικό και ισχυρό σύνολο, ο αυτοκράτορας Ουάλης ανταποκρίθηκε στο αίτημά τους· δεν πέρασε, όμως, πολύς καιρός και προκλήθηκε ρήξη, εξαιτίας της αδεξιότητας των Ρωμαίων και της έπαρσης των Γόθων. Οι Γότθοι πήραν τα όπλα και ο Ουάλης έσπευσε να καταπνίξει την εξέγερσή τους· κατά τη διάρκεια της μάχης που ακολούθησε, ωστόσο, κοντά στην Αδριανούπολη το πεζικό της

Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας πρακτικά εξολοθρεύτηκε κι ο ίδιος ο αυτοκράτορας σκοτώθηκε.

Η καταστροφή ήταν από κάθε άποψη απροσδόκητη. Εκείνη την εποχή ο κόσμος της αρχαιότητας που έδυε είχε εξοικειωθεί με τις επιδρομές των βαρβάρων· η μέχρι τότε εμπειρία, όμως, υποδείκνυε πως, παρά τις πρόσκαιρες αποτυχίες των Ρωμαίων, οι βάρβαροι όφειλαν να ηττηθούν μέσα σε μια τεραστίων διαστάσεων σφαγή. Και, ξάφνου, τότε, ο στρατός της Ανατολής είχε αφανιστεί και οι Γότθοι ήταν κυρίαρχοι σε ολόκληρες επαρχίες. Εκείνη τη στιγμή της κρίσης ο αυτοκράτορας της Δύσης, ο Γρατιανός, αναγόρευσε συναυτοκράτορα έναν στρατηγό από την Ισπανία, τον Θεοδοσίο, στον οποίο ανέθεσε την αποστολή να επανορθώσει τις συνέπειες της καταστροφής όσο καλύτερα μπορούσε. Εντέλει, ο Θεοδοσίος κατόρθωσε να απωθήσει τους Γότθους με ένα μείγμα στρατιωτικής δεξιοτεχνίας και επιδέξιας διπλωματίας. Ευτυχώς, οι Γότθοι επιζητούσαν ασφαλή θέση εντός της αυτοκρατορίας αντί για την άμεση κατάκτηση μεγάλων περιοχών· έτσι, ήταν διατεθειμένοι να έρθουν σε συμφωνία. Όμως, το τίμημα που πλήρωσε η αυτοκρατορία ήταν ο εκγερμανισμός και, κατά συνέπεια, η θεμελιώδης αφερεγγυότητα του στρατεύματος, καθώς διαρκώς περισσότεροι Γερμανοί αναλάμβαναν υπηρεσία σε αυτό· στα τέλη του αιώνα και οι τρεις επικεφαλής του, ο Γαϊνός, ο Σπηλίχων και ο Αλάριχος, ήταν Γερμανοί. Στους πολέμους της χαοτικής εκείνης περιόδου ήταν εν γένει βάρβαροι που μάχονταν εναντίον άλλων βαρβάρων.

Η χαοτική κατάσταση άρχισε μετά τον θάνατο του Θεοδοσίου, το 395, με όργανό της τον Αλάριχο, κι η Ελλάδα ήταν το πρώτο θύμα. Ο Γότθος αρχηγός, που είχε υπηρετήσει υπό τις διαταγές του Θεοδοσίου στη Δύση, είχε μόλις οδηγήσει τα στρατιωτικά αποσπάσματα των συμπατριωτών του πίσω στις εστίες τους, στη Μοισία. Για λόγους που μας είναι άγνωστοι ο Αλάριχος ήρθε σε σύγκρουση με τον Ρουφίνο, ο οποίος καταγόταν από το Μπορντό και ήταν ύπαρχος της Ανατολής κι ο κυριότερος σύμβουλος του νέου αυτοκράτορα, του Αρκάδιου. Ίσως να θεώρησε πως ο ίδιος και οι Γότθοι στρατιώτες του δεν είχαν αποζημιωθεί όπως άρμοζε για τις υπηρεσίες τους. Σε κάθε περίπτωση αποφάσισε να ασκήσει εκβιασμό προς την αυτοκρατορική διοίκηση, διεξάγοντας μια

εκστρατεία τρομοκράτησης και λεηλασίας, είδος στο οποίο οι Γότθοι διέθεταν μεγάλη εμπειρία. Κατ' αρχάς κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη· αφού, όμως, απέτυχε να λάβει την αποζημίωση που επιδίωκε, προέλασε στη Μακεδονία και ξεκίνησε την κατάβασή του στην ελληνική χερσόνησο, λεηλατώντας σε όλη τη διάρκεια της διαδρομής. Μόλις έφτασε στη Θεσσαλία, ήρθε αντιμέτωπος με τον Βάνδαλο Σηλίχωνα, τον αρχιστράτηγο του συναυτοκράτορα Ονώριου στην Ιταλία· στο τέλος, όμως, δεν υπήρξε ένοπλη σύρραξη, καθώς οι δυο αντίπαλοι Γερμανοί στρατηγοί διευθέτησαν προσωρινά τις διαφορές τους.

Έτσι, η Ελλάδα βρέθηκε στο έλεος του Αλάριχου. Ο ανθύπατος Αχαΐας Αντίοχος δεν πρόβαλε αντίσταση, ωστόσο οι Γότθοι απωθήθηκαν από τα τείχη της Θήβας. Η Αθήνα, από την άλλη, παραδόθηκε κι απέφυγε τα χειρότερα, ενόσω ο Αλάριχος τρωγόπιπε στην πόλη.¹⁰ Σύμφωνα με τον θρύλο που διέδιδαν οι Βυζαντινοί ιστορικοί του 5ου αιώνα, οι οποίοι εξακολουθούσαν να διάκεινται ευμενώς προς τον παγανισμό, ο Αλάριχος τρόμαξε από την οπτασία της Αθηνάς πάνω στα τείχη της Ακρόπολης ή, κατά μια άλλη εκδοχή, από το ορειχάλκινο άγαλμα της θεάς, με ασπίδα και δόρυ, που ήταν έργο του Φειδία. Κατά πάσα πιθανότητα ο Αλάριχος έκρινε, απλώς, ότι η Ακρόπολη παραίτηταν ισχυρή για να δεχθεί επίθεση και συμβιβάστηκε με την καταβολή ενός μεγάλου χρηματικού ποσού. Ωστόσο, ο ναός στον οποίο τελούνταν τα Μυστήρια στην Ελευσίνα είχε καταστραφεί προτού προχωρήσουν οι Γότθοι στην Πελοπόννησο.

Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το πόσο μεγάλη ήταν η ζημιά που προξένησαν· όμως, ακόμα κι αν λάβουμε υπόψη τις ρητορικές υπερβολές και το γεγονός ότι η κυριότερη επιδίωξη των Γόθων ήταν η διαρπαγή κι όχι η καταστροφή, η ζημιά που προξένησαν ήταν, αναμφιβόλως, πολύ μεγάλη. Δεν είναι πιθανό, πάντως, ότι περνούσαν τον χρόνο τους καταστρέφοντας αρχαία μνημεία από ευχαρίστηση και μόνο: Γνωρίζουμε ότι ο ναός του Δία στην Ολυμπία ήταν ακόμα στη θέση του επί Θεοδοσίου Β' (408-450), οπότε καταστράφηκε από πυρκαγιά εξαιτίας ενός τυχαίου συμβάντος.¹¹ Δεν υπήρχε λόγος να επιδοθούν στην κατεδάφιση μαρμάρινων ναών από τη στιγμή που είχαν εξασφαλίσει τα λάφυρα, κι είναι, πράγματι, αξιοπρόσεκτο ότι στο εσωτερικό των ναών

υπήρχε αρκετός πλούτος ακόμα ώστε να τους καθιστά ελκυστικούς προς λαφυραγώγηση. Περισσότερο κι από την ανθρώπινη επίδραση ήταν οι σεισμοί, οι οποίοι, τελικά, συνέτριψαν τα παραμελημένα, ληλατημένα κι ορισμένες φορές πυρπολημένα ιερά.

Ενώ οι Γότθοι συνέχιζαν να συγκεντρώνουν τη λεία τους, ο Στηλίων επενέβη για δεύτερη φορά. Τέθηκε ο ίδιος επικεφαλής στρατεύματος και το οδήγησε στην Πελοπόννησο, όπου καθήλωσε τον Αλάριχο στα υψίπεδα της Αρκαδίας. Αντί, όμως, να έρθει σε σύγκρουση με τους Γότθους, προτίμησε πάλι να διεξαγάγει διαπραγματεύσεις μαζί τους και, στο τέλος, τους επέτρεψε να αποχωρήσουν από την Ελλάδα ανενόχλητοι, μαζί με όλα τους τα λάφυρα. Ο ιστορικός του 5ου αιώνα μ.Χ. Ζώσιμος αποδίδει την απραξία του Στηλίων σε μια στιγμή ακολασίας με εταίρες, διασκέδαση που ήταν δύσκολο να βρεθεί στα βουνά της Αρκαδίας, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς. Ο Μπιούρι προτείνει πειστικά, εντούτοις, πως από τη δεύτερη σύγκρουση των δύο πολεμάρχων προέκυψε στην πραγματικότητα μια πολιτική συμφωνία με την οποία ο Αλάριχος δεχόταν να προσφέρει την υποστήριξη του στον σκοπό του Στηλίων, που ήταν η εξασφάλιση αυτοκρατορικών αρμοδιοτήτων για τον γιο του, τον Ευχέριο. Όποιος κι αν ήταν ο χαρακτήρας του διακανονισμού τους, το τίμημα που καταβλήθηκε από τη ρωμαϊκή διοίκηση για να σταματήσει να σπέρνει τον όλεθρο ο Αλάριχος ήταν ο διορισμός του ως *Magister Militum per Illvricum*. Λίγα χρόνια αργότερα ο Αλάριχος μετέθεσε την προσοχή του στην Ιταλία και οι Γότθοι δεν ενόχλησαν περισσότερο την Ελλάδα.¹²

Αφού χρειάστηκε τόσος καιρός για να σβήσει οριστικά ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια η κατάλληλη ημερομηνία η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί η χρονική στιγμή του αφανισμού του. Το μαντείο των Δελφών εκφώνησε τον διάσημο επιτάφιο του την εποχή που κυβερνούσε ο Ιουλιανός ο Αποστάτης, όταν η Πυθία ανάγγειλε, αποκρινόμενη στον αυτοκράτορα: «Είπατε τῷ βασιλεῖ: Χαμαί πέσε δαίδαλος αὐλά. Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσαν. Ἄπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ». Αυτή η απόκριση αντικατόπτριζε, πιθανώς, πραγματική κούραση και απελπισία· ίσως, όμως, όπως έχει υπονοηθεί με σαρκασμό, οι ιερείς

μάλλον δωροδοκήθηκαν για να ανακόψουν τον παγανιστικό ενθουσιασμό του αυτοκράτορα. Πάντως, η καρδιά του αρχαίου ελληνικού κόσμου εξακολουθούσε να χτυπά σε όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα και, αν είναι απολύτως απαραίτητο να ορίσουμε μια χρονολογία για το πότε σταμάτησε, μια καλή επιλογή θα ήταν το 529, οπότε ο Ιουστινιανός έκλεισε τις φιλοσοφικές σχολές της Αθήνας. Αξίопιστη ένδειξη για την ανάπτυξη του χριστιανισμού στη διάρκεια της περιόδου ήταν ο πολλαπλασιασμός των εκκλησιών που ανεγείρονταν στις ελληνικές πόλεις, όπως πιστοποιείται όχι μόνο από τα σποραδικά κατάλοιπα και τις θεμελιώσεις, αλλά και από την επιβίωση μιας ομάδας χριστιανικών ναών στη Θεσσαλονίκη με τον ψηφιδωτό τους διάκοσμο.

Εν τω μεταξύ, στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας Θεοδοσίος Β΄, εγγονός του περίφημου στρατιωτικού, επέλεξε να πάρει για γυναίκα του μια κοπέλα από την Αθήνα, η οποία ήταν ξακουστή για την παιδεία και για την ομορφιά της. Ήταν η Αθηναΐς, θυγατέρα του παγανιστή φιλοσόφου Λεόντιου, και το γεγονός προκάλεσε αίσθηση εκείνη την εποχή. Διέθετε, επίσης, συμβολική σημασία, διότι η Αθηναΐς έπρεπε να απαρνηθεί την προηγούμενη θρησκεία της και να λάβει το όνομα Ευδοκία, που είχε λιγότερες παγανιστικές απηχήσεις. Τη μεταστροφή της Ευδοκίας στον χριστιανισμό ακολούθησε η ίδρυση ενός καινούριου, χριστιανικού πανεπιστημίου στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο δημιουργήθηκε ειδικά για να επισκιάσει την πλατωνική Ακαδημία της Αθήνας. Η Ευδοκία ήταν πάρα πολύ περήφανη για την ελληνική καταγωγή της και την ελληνική κουλτούρα της και εξουσίαζε τον νωθρό κι ανέμελο σύζυγό της για πολλά χρόνια· όταν, όμως, έπεσε σε δυσμένεια εξαιτίας ενός ερωτικού δεσμού –ή πιθανολογούμενου δεσμού– με έναν από τους κυριότερους συνεργάτες του αυτοκράτορα, προτίμησε να αποσυρθεί στην Ιερουσαλήμ και όχι στην Αθήνα της νεότητάς της.¹³

Με τη διακυβέρνηση του Ιουστινιανού έληξε, τελικά, η εποχή της αργόσυρτης κατάπτωσης και μετάβασης, καθώς έκαναν την εμφάνισή τους πολιτικές και δημογραφικές μεταβολές με δραστικότητατες συνέπειες.

Σλάβοι και επιδημίες πανύδνης

Όποτε ο όρος «Σκοτεινοί Αιώνες» χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει κάποια περίοδο της ιστορίας επαξίως περιέπεσε σε αναξιοπιστία. Ελάχιστες είναι οι χρονικές περίοδοι τις οποίες δεν διαπερνά με τη λάμψη του κανένα φως· σπανίως, επίσης, είναι το σκοτάδι τόσο πυκνό, ώστε να μην αποκαλυφθεί μέσα σε όλη την πολυμορφία του και την κίνηση ο χρόνος που εκτυλίσσονται τα γεγονότα, μόλις φωτιστεί. Παρ' όλα αυτά, οφείλουμε να ομολογήσουμε πως, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά την Ελλάδα, ο 6ος, ο 7ος και ο 8ος είναι αιώνες πραγματικά σκοτεινοί. Τα γεγονότα και τα περιστατικά είναι ασυνήθιστα συγκεχυμένα και η σπανιότητα των τεκμηρίων προσθέτει κι άλλες ερμηνευτικές δυσχέρειες στις ήδη υπάρχουσες. Αυτό που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση είναι πως, σε σύγκριση με την ακινησία του προηγούμενου αιώνα, η υπό εξέταση εποχή αποτέλεσε απροσδόκητη τομή με το παρελθόν. Μια αιφνίδια και βίαιη ανατροπή μετέβαλε άρδην τον χαρακτήρα του ελλαδικού χώρου και άσκησε βαθύτατη επίδραση σε όλη την πορεία της εξέλιξης του κατά τους Μέσους Χρόνους. Συνεπαγόταν, επιπλέον, την κάθετη πτώση του επιπέδου ζωής και μια σχεδόν απόλυτη απόρριψη των αξιών που κυριαρχούσαν πριν.

Η πιο αξιομνημόνευτη αλλαγή, η οποία επηρέασε καθοριστικά την εθνική σύσταση του λαού, ήταν αποτέλεσμα της μαζικής εισροής σλαβικών πληθυσμών στα Βαλκάνια· αυτή η κίνηση των μεταναστευτικών ρευμάτων ξεκίνησε τον 6ο αιώνα.¹⁴ Ασφαλώς δεν υπάρχει πιο μακροχρόνια διαμάχη για ιστορικά ζητήματα από εκείνη που αντιπαρέθεσε τους ιστοριοδίφες της βικτωριανής εποχής και δεν έχει ακόμα καταπαύσει τελείως· το αντικείμενο εκείνης της διαμάχης υπήρξε η φυλετική καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων και, πιο συγκεκριμένα, η θέση που εισηγήθηκε ο Αυστριακός καθηγητής Φαλμεράιερ (J.P. Fallmerayer), ότι, δηλαδή, το ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της Ελλάδας ουσιαστικά εξαλείφθηκε από τους Σλάβους. Τα συγγράμματα του Φαλμεράιερ εξόργισαν όλους εκείνους που προτιμούσαν να πιστεύουν ότι οι Έλληνες, οι οποίοι είχαν προσφάτως με τόση γενναιότητα αποκτήσει την ανεξαρτησία τους από τους Τούρκους, ήταν, ως επί το πλείστον, απόγονοι

των αρχαίων Ελλήνων, ενώ κατεύνασαν την αγανάκτηση άλλων, οι οποίοι ισχυρίζονταν πως δεν διέκριναν καμία ομοιότητα ανάμεσα στα χαρακτηριστικά, φυσικά ή ηθικά, των σημερινών Ελλήνων και σε εκείνα των ηρώων της αρχαιότητας. Στις μέρες μας, που έχουν επικρατήσει αντικειμενικότερες θεωρήσεις, τέτοιοι εμπαιθείς διαπληκτισμοί φαίνονται μάλλον παράλογοι. Επιπλέον, θα φαίνονταν εξίσου ανόητοι στους λογίους κατά το απόγειο των Βυζαντινών Χρόνων, οι οποίοι, παρόλο που σεμνύνονταν για την ελληνική τους παιδεία, είχαν την τάση να αδιαφορούν για τη φυλετική τους προέλευση. Ήταν απολύτως εξοικειωμένοι με την κατάσταση κατά την οποία, ήδη από την υστερορωμαϊκή εποχή, η αυτοκρατορία είχε γίνει σε πάρα πολύ μεγάλη κλίμακα κράμα εθνοτήτων. Μια σειρά αυτοκράτορες, που ήταν διαφορετικής καταγωγής και οι ίδιοι, επιδίδονταν, για πολιτικούς και αμυντικούς λόγους, σε πολύ μεγάλων διαστάσεων μετακινήσεις πληθυσμών από τη μια άκρη του κράτους τους ως την άλλη. Ύστερα από κάποια επιτυχή εκστρατεία ή ακόμα και σε καιρό ειρήνης δεκάδες χιλιάδες Σλάβοι ή νομάδες από τις στέπες του Βορρά μπορούσαν να βρεθούν εγκατεστημένοι στη Μικρά Ασία, ενώ ανάλογοι αριθμοί Αρμενίων μπορούσαν να βρεθούν στα νότια Βαλκάνια. Σε τέτοιες συνθήκες δεν είχε νόημα να σκοτίζεται κανείς για τη φυλετική καθαρότητα. Το μόνο που είχε σημασία ήταν να διατηρεί αυτό το κράμα τη συνοχή του χάρη σε ένα κατά τα φαινόμενα αδιάβρωτο συνδετικό υλικό, το οποίο συνέθετε τον ελληνικό πολιτισμό, τη ρωμαϊκή νομοθεσία και τη χριστιανική θρησκεία.

Αυτοί οι Βυζαντινοί είχαν πλήρως συνειδητοποιήσει πως οι κάτοικοι της ελληνικής χερσονήσου προέρχονταν από φυλετική επιμειξία, όπως, άλλωστε, και οι κάτοικοι των υπόλοιπων επαρχιών. Πράγματι, σε αυτή την επιμειξία υπήρχαν πιθανώς λιγότερα συστατικά στοιχεία απ' ό,τι σε άλλες περιπτώσεις. Στις αρχές του βου αιώνα ο αραιός πληθυσμός της ελληνικής χερσονήσου σε γενικές γραμμές εξακολουθούσε να διακρίνεται από ομοιογένεια, παρ' όλα τα καινούρια εθνικά στοιχεία που είχαν εισαχθεί στο πέρασμα των χρόνων λόγω των ρωμαϊκών στρατιωτικών αποικιών και των σκλάβων που δούλευαν στα μεγάλα κτήματα. Θα άξιζε τον κόπο να εξετάσουμε στενότερα τις διαδικασίες με τις οποίες οι Σλάβοι επήλυδες αναμείχθηκαν σταδιακά με τους Έλληνες και προέκυψε τελικά η συγχώνευσή τους.

Κατά τον 5ο αιώνα τα σλαβικά φύλα καταλάμβαναν μια ευρεία και ακαθόριστη περιοχή στη βόρεια Ευρώπη, η οποία εκτεινόταν από τον Έλβα μέχρι τον Βιστούλα και τον Νέμαν προς τα ανατολικά, και μέχρι τα Καρπάθια προς τα νότια. Οι συνθήκες ευνοούσαν την περαιτέρω εξάπλωση αυτής της φυλής με τη μεγάλη γονιμότητα προς τα νότια και τα νοτιοανατολικά, μέσα σε ένα κενό που είχε προκληθεί από τη βίαιη και καταστροφική εισβολή των Ούννων στην Ευρώπη περί τα μέσα του ίδιου αιώνα και από τη συνακόλουθη απόσυρση της πλημμυρίδας των Ούννων μετά τον θάνατο του Αττίλα. Υπό την πίεση των Ούννων τα πολυποίκιλα γερμανικά φύλα που είχαν εγκατασταθεί στη χώρα βορείως του ρωμαϊκού συνόρου του Δούναβη άρχισαν να κινούνται προς τα δυτικά, ενώ οι Σλάβοι προχωρούσαν με στόχο να πάρουν τη θέση τους. Εκείνοι που το έπραξαν έγιναν γνωστοί ως Σ(θ)λαβίνοι και ήταν πρόγονοι των σημερινών Σλάβων της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Μια άλλη υποδιαίρεση της ίδιας φυλής περιπλανήθηκε στα εδάφη της νότιας Ρωσίας και, τελικά, από αυτή την υποδιαίρεση αναδύθηκαν οι Ουκρανοί και οι Ρώσοι.

Οι Σλάβοι ήταν απλώς και μόνο χωρικοί· αγρότες, ποιμένες, κυνηγοί, αλιείς και μελισσοκόμοι. Η θρησκεία τους ήταν πολυθεϊστική, στην οποία ασαφώς επικρατούσε κάποια υπέρτερη θεότητα· θεμελιωνόταν στον σεβασμό για τις δυνάμεις της φύσης και στη σύμπτωση με αυτές. Οι Σλάβοι δεν πρόβαλλαν αξιώσεις ως φορείς κάποιου εξελιγμένου πολιτισμού, ούτε είχαν σε υπόληψη τον πολιτισμό των άλλων. Δεν ήταν εκ φύσεως επιθετικοί, ενώ, συγχρόνως, υπήρξαν ακαταπόνητοι και χωρίς ενδοιασμούς ενόσω εκπλήρωναν την ισχυρή επιθυμία τους για καινούρια εδάφη. Διέθεταν την ισχυρότερη δυνατή αίσθηση της κοινότητας, αλλά δεν είχαν ιδιαίτερη κλίση στη διοικητική οργάνωση. Εξαιτίας αυτού του αδύνατου σημείου, πολλές φορές βρέθηκαν πρόσκαιρα υπό τον ζυγό ισχυρότερων νομαδικών φύλων που προέρχονταν από τους Ούννους ή από τους Τούρκους· αυτά τα φύλα χρησιμοποιούσαν τους Σλάβους ως βοηθητικούς και ως υποχείρια κατά τις επιδρομές που διενεργούσαν εναντίον της αυτοκρατορίας.

Από τα πρώτα χρόνια του 5ου αιώνα οι Σ(θ)λαβίνοι είχαν ήδη αρχίσει να ενδιαφέρονται για τη Βαλκανική Χερσόνησο. Οι ιλλυρικές επαρχίες

της αυτοκρατορίας είχαν δεχθεί βαρύτερα πλήγματα από τις προηγούμενες εισβολές των βαρβάρων σε σύγκριση με την Ελλάδα, ωστόσο, όπως και η Ελλάδα, είχαν διατηρήσει τον αυτόχθονα πληθυσμό. Αυτόν τον πληθυσμό συναπάρτιζαν τα φύλα που ζούσαν εκεί και πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, τα οποία, όμως, έπειτα είχαν σε μεγάλο βαθμό εκλατινιστεί. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γηγενείς γλώσσες είχαν εκλείψει (η τελευταία εκπρόσωπος αυτών των γλωσσών μέχρι τις μέρες μας είναι η αλβανική, που εξακολουθεί να βρίσκεται σε πλήρη ακμή)· τα λατινικά, εντούτοις, χρησιμοποιούνταν ως *lingua franca* της διοίκησης και του εμπορίου. Ο Μέγας Ιουστινιανός ήταν λατινόφωνος Θράκας από την περιοχή νοτίως της Ναϊσούς στη Σερβία, που εφοδίαζε με οπλίτες τον αυτοκρατορικό στρατό.¹⁵ Στα νότια μιας γραμμής που κατευθύνεται από την Αδριατική, στο βόρειο τμήμα της Ηπείρου, μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα διαμέσου της Μακεδονίας, τα λατινικά έδιναν τη θέση τους στα ελληνικά και τα υπολείμματα της φυλετικής οργάνωσης εξαφανίζονταν.

Οι επιδρομές των Σλάβων άρχισαν γύρω στα 530 και γρήγορα έγιναν πραγματική πληγή με ολέθριες επιπτώσεις. Οι εισβολείς αρχικά δεν αποτελούσαν απειλή για τις τειχισμένες πόλεις· λεηλατούσαν, όμως, την ύπαιθρο και απομείωναν τη φορολογητέα αξία της πριν αποσυρθούν βορείως του Δούναβη μαζί με τη λεία που είχαν αποκομίσει. Ωστόσο, η κλίμακα και η συχνότητα των επιθέσεων τους μεγάλωσε πολύ γρήγορα. Το ίδιο συνέβη και με την πολεμική ικανότητα των επιτιθέμενων, ιδίως όταν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους διεύθυναν οι Κουτρίγουροι, μια ορδή νομάδων που διακρινόταν για το πείσμα και για την αγριότητά της. Ύστερα από λίγο οι Σλάβοι έμαθαν πώς να κυριεύουν πόλεις, ενώ οι διεισδύσεις τους στα ρωμαϊκά εδάφη είχαν μεγαλύτερη διάρκεια και ήταν βαθύτερες, φτάνοντας μέχρι τις ακτές του Αιγαίου, ακόμα και μέχρι τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης.

Απέναντι σε αυτές τις εισβολές η ρωμαϊκή διοίκηση αντιπαρέτασε επίμονη άμυνα, η οποία, όμως, γινόταν ολοένα και λιγότερο αποτελεσματική. Για ένα διάστημα κατόρθωσε να αναχαιτίσει τους Σλάβους ένας στρατηγός ονόματι Χιλδούβιος, που ήταν κι ο ίδιος Σλάβος και είχε στρατολογηθεί για να πολεμήσει εναντίον των ομοεθνών του.¹⁶ Το ρωμαϊκό στράτευμα, εντούτοις, ήταν υπέρ το δέον απασχολημένο

με τα φιλόδοξα και δαπανηρά εγχειρήματα του Ιουστινιανού με σκοπό την ανάκτηση της Βόρειας Αφρικής και της Ιταλίας από τους Βανδάλους και τους Οστρογότθους, όπως και σε εκστρατείες εναντίον των Περσών· γι' αυτό αδυνατούσε να δράσει ταυτοχρόνως σε ένα τρίτο μέτωπο και να βάλει φρένο στη σλαβική απειλή. Ως εκ τούτου, ο αυτοκράτορας προσέφυγε σε ένα εκτεταμένο οχυρωματικό σύστημα, το οποίο περιγράφεται από τον ιστορικό Προκόπιο με μεγάλη λεπτομέρεια στο βιβλίο *Περί κτισμάτων*. Σχεδιάζονταν επάλληλες γραμμές κάστρων και μικρότερων οχυρών για να προστατευτούν οι βαλκανικές πόλεις, οι παραγωγικές περιοχές και οι δίοδοι προς την Κωνσταντινούπολη. Δεν ξέρουμε εάν όλα αυτά τα σχέδια υλοποιήθηκαν καθ' ολοκληρίαν· σε κάθε περίπτωση, συνεπάγονταν εξαιρετικά μεγάλη προσπάθεια. Μολονότι εκείνο το οχυρωματικό σύστημα καθυστέρησε τους βαρβάρους για δεκαετίες, στο τέλος δεν απέτρεψε τη συνεχή διήθηση· και το επακόλουθο αυτής της διήθησης ήταν η μόνιμη εγκατάσταση. Οι Σλάβοι κατέλαβαν τους κάμπους και τις κοιλάδες, ενώ οι γηγενείς κάτοικοι κατέφυγαν στις πολυάριθμες οροσειρές.

Με σκοπό να αποκλειστούν οι προσβάσεις προς την ελληνική χερσόνησο, οι μηχανικοί του Ιουστινιανού κατασκεύασαν, σύμφωνα με τον Προκόπιο, μια οχυρωματική διάταξη από τη μια άκρη της Μακεδονίας ως την άλλη, με άξονα τον απόρθητο προμαχώνα, τη Θεσσαλονίκη.¹⁷ Προς τα νότια και προς τα δυτικά δύο ακόμα αμυντικές γραμμές προστατεύαν τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ακόμα νοτιότερα, το στενό των Θερμοπυλών οχυρώθηκε εκ νέου, οι επάλξεις της Αθήνας και της Κορίνθου ανακατασκευάστηκαν και, τέλος, τέθηκε φραγμός στην εχθρική διείσδυση στην Πελοπόννησο με την επισκευή του αρχαίου τείχους στον Ισθμό. Όμως, παρ' όλα τα περίπλοκα μέτρα προφύλαξης, ήδη το 540 οι Κουτρίγουροι και οι Σλάβοι εισέβαλαν ορμητικά στο βόρειο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου και το 559 κατάφεραν να φτάσουν μέχρι τις Θερμοπύλες. Αυτό ήταν το προανάκρουσμα μιας μαζικής εισβολής την οποία απέκρουσε νικηφόρα ο παλαιάμαχος στρατηγός Βελισάριος, κατακτητής των Βανδάλων και των Γότθων· οι Κουτρίγουροι αντιμετωπίστηκαν με τόση σκληρότητα, ώστε εξαφανίστηκαν ολότελα από το ιστορικό προσκήνιο.

Δυστυχώς, αμέσως πήρε τη θέση τους ένα ακόμα βιαιότερο τουρκικό φύλο από τις στέπες στα βάθη της Ασίας, οι Άβαροι. Γύρω στα 560 ο αρχηγός των Αβάρων, ο Βαϊανός, είχε εκδιώξει από την κεντρική Ευρώπη τα τελευταία εναπομείναντα γερμανικά φύλα, τους Γεπίδες και τους Λογγοβάρδους, κι εγκαθίδρυσε μια ισχυρή αυτοκρατορία, η οποία είχε τη βάση της στις πεδιάδες της Ουγγαρίας. Η αυτοκρατορική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη έτρεφε, πιθανώς, ελπίδες να στρέψει τους Αβάρους εναντίον των Σλάβων για να τους συντρίψει· αυτές οι ελπίδες, όμως, διαψεύστηκαν, διότι ο χαγάνος, αφού ενέπνευσε το δέος στους Σλάβους κι εκείνοι αναγνώρισαν την επικυριαρχία του, δεν έχασε χρόνο και τους χρησιμοποίησε για να εξασθενήσει την ισχύ των Ρωμαίων. Έτσι, οι δύο λαοί βρέθηκαν να ενεργούν από κοινού ή σε συνεννόηση μεταξύ τους εναντίον της αυτοκρατορίας. Η εν γένει στρατηγική τους προέβλεπε να σταλούν στίφη Σλάβων για να σπείρουν την καταστροφή πίσω από τις αμυντικές γραμμές των Ρωμαίων, ενόσω οι Άβαροι συγκέντρωναν την προσοχή τους στην καθυπόταξη των φρουρίων του Δούναβη. Είναι σίγουρο πως, εκτός από τις κυριότερες καταγεγραμμένες επιθέσεις, δεν σταμάτησαν ποτέ επιδρομές και εισβολές μικρότερης κλίμακας.

«Τότε», στα 581, σύμφωνα με τον ιστορικό Ιωάννη της Εφέσου, «οι Σλάβοι κατέκλυσαν ολόκληρη την Ελλάδα και τη χώρα των Θεσσαλονικέων κι ολόκληρη τη Θράκη· κατέλαβαν τις πόλεις κι εκπόρθησαν πολυάριθμα οχυρά, ρήμαξαν κι έκαψαν, σκλάβωσαν τους ανθρώπους κι έγιναν κύριοι όλης της χώρας, εποίκιζοντάς τη με την ωμή βία και κατοικώντας τη δίχως φόβο, σαν να 'τανε δική τους. Τέσσερα χρόνια έχουν περάσει από τότε κι ακόμα [...] ζουν εκεί με την άνεσή τους [...], απλώνονται όσο μακριά τους επιτρέπει ο Θεός να φτάσουν [...]. Και τώρα ακόμα (δηλαδή, το 584) εκεί διαμένουν κι εκεί στήνουν τις σκηνές τους».

Δυο χρόνια αργότερα οι Άβαροι και οι Σλάβοι πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη και, το 587, αναφέρεται για πρώτη φορά ρητά ότι εισχώρησαν στην Πελοπόννησο.¹⁸

Το απόσπασμα από τον Ιωάννη της Εφέσου αναφέρεται συχνά ως πειστική απόδειξη σχετικά με τη μόνιμη εγκατάσταση Σλάβων στην Ελλάδα, όπως και στα ελληνόφωνα τμήματα της Μακεδονίας και της Θράκης. Πράγματι, μοιάζει περισσότερο με ανεπιτήδευτη αναφορά όσων

συνέβησαν παρά με δείγμα ρητορικής απαισιοδοξίας, έστω και μόνο επειδή κάνει μνεία στην τετραετή παραμονή των εισβολέων στα εν λόγω εδάφη. Μέχρι τότε θα είχε υπάρξει η ευκαιρία για να επαληθεύσει ο χρονικογράφος τα δυσάρεστα νέα που είχαν φτάσει στ' αυτιά του. Δίχως να καταλήγουμε απαραίτητως στο συμπέρασμα ότι οι Σλάβοι είχαν κιάλας φτάσει και στο πιο απομακρυσμένο σημείο της ελληνικής υπαίθρου, θα ήταν παραπλανητικό να θεωρήσουμε πως η φράση «ολόκληρη την Ελλάδα» δεν σημαίνει αυτό που δηλώνει. Ωστόσο, προφανώς κι ο εκσλαβισμός δεν ήταν κατά κανέναν τρόπο πλήρης, ενώ οι περισσότερες πόλεις παρέμεναν αλώβητες. Εξάλλου, στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602) εξαπέλυσε αποφασιστική αντεπίθεση, η οποία προκάλεσε μεγάλες ζημιές τόσο στους Αβάρους όσο και στους Σλάβους, καταδιώκοντάς τους μέχρι τα κρησφύγετά τους, στη δεξιά όχθη του Δούναβη. Αν είχε καταστεί δυνατό να διαρκέσει αυτή η στρατιωτική προσπάθεια, τότε θα μπορούσε, ίσως, να αναχαιτιστεί η πλημμυρίδα των Σλάβων στη Βαλκανική· θα ήταν υπερβολικό, όμως, να ελπίζει κανείς κάτι τέτοιο. Το στράτευμα, που είχε εξαντληθεί από τις ακατάπαυστες εκστρατείες εναντίον ενός εχθρού που έμοιαζε με τη Λερναία Ύδρα, στασίασε και ο Μαυρίκιος δολοφονήθηκε· για πολλά χρόνια η αυτοκρατορία βυθίστηκε στην αναταραχή. Ο Ηράκλειος (610-641) αποκατέστησε την εσωτερική τάξη και στην Κωνσταντινούπολη συντρίφτηκε, μέσα σε πρωτοφανή σφαγή, η μεγάλη αβαροσλαβική εκστρατεία του 626, η οποία είχε ως στόχο να τοποθετηθεί στη θέση του ορθόδοξου αυτοκράτορα ο παγανιστής χαγάνος· μέχρι τότε, όμως, οι Σλάβοι είχαν κατακλύσει ανεμπόδιστοι τα Βαλκάνια κι είχαν καταλύσει στην πράξη την εξουσία των Ρωμαίων, από τον Δούναβη έως το ακρωτήριο Ταίναρο, εξαλείφοντας τη χριστιανική θρησκεία και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ή, μάλλον, ό,τι είχε απομείνει από αυτόν.

Μόλις ξέφυγαν από τον έλεγχο των Ρωμαίων, οι περιοχές υπό την κατοχή των Σλάβων διολίσθησαν κατευθείαν στη βαρβαρότητα. Οι φρουρές σφαγιάστηκαν ή απομακρύνθηκαν και το περίπλοκο διοικητικό και φορολογικό σύστημα της αυτοκρατορίας, με την προσεκτικά διαβαθμισμένη γραφειοκρατία του, απλώς αποσυντέθηκε. Το ίδιο συνέβη και με την ισχύ των νόμων που διασφάλιζαν την ιδιοκτησία και τις

εξελιγμένες εμπορικές συναλλαγές. Οι δρόμοι ρήμαξαν και το περίφημο ταχυδρομικό δίκτυο έπαψε να υπάρχει. Η εκκλησιαστική ιεραρχία είχε την ίδια μοίρα με τον μηχανισμό του κράτους. Όπως δεν υπήρχαν πια επικεφαλής των εκκλησιαστικών επαρχιών για να διοικηθούν ή για να φορολογηθούν, έτσι δεν υπήρχαν πια και πιστοί για να ποιμανθούν και πολλές επισκοπές υπήρχαν μόνο στα χαρτιά.

Δεν μπορούμε να υπολογίσουμε ποιο ήταν το ποσοστό του γηγενούς πληθυσμού που σκοτώθηκε ή εξαναγκάστηκε σε φυγή. Στην ελληνική χερσόνησο πρόσωπα με πλούτο και επιρροή κατόρθωσαν να διαφύγουν σε παράκτιες πόλεις και στα νησιά ή στην Κωνσταντινούπολη και στη Μικρά Ασία. Σε ό,τι αφορά τους αγρότες και τους βοσκούς, μπορούμε να εικάσουμε ότι επιβίωσαν πολλοί θύλακες ελληνόφωνων κατοίκων, οι οποίοι κατάφεραν να συμβιώσουν με τους Σλάβους και τελικά αναμείχθηκαν μαζί τους. Επιπλέον, οι ειδικοί συμφωνούν γενικότερα ότι υπήρχαν ορισμένες περιοχές, κυρίως η ανατολική Πελοπόννησος και, πιθανώς, η Αττική και η Εύβοια, όπου το ελληνικό στοιχείο κράτησε τις δυνάμεις του και παρέμεινε το επικρατέστερο. Ο Φραντζής, ιστορικός του 15ου αιώνα, ισχυριζόταν πως η γενέτειρά του, η Μονεμβασιά, η περίφημη οχυρή πόλη που δεσπόζει στην πελοποννησιακή ακτή σαν τον βράχο του Γιβραλτάρ και μια στενή γλώσσα στεριάς τη συνδέει με την απέναντι στεριά, ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου αβεβαιότητας και κατάρρευσης.¹⁹

Είναι, επίσης, αδύνατον να καταγράψουμε με οποιαδήποτε ακρίβεια τις πόλεις που εξακολούθησαν να κατοικούνται και στις οποίες οι πολιτικοί και θρησκευτικοί θεσμοί διατήρησαν την πρότερη λειτουργία τους. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η σημαντική πόλη της Θεσσαλονίκης, μία από τις λίγες περιπτώσεις που συνέχισε να αναπτύσσεται και να ευημερεί, έχοντας αποκρούσει όλες τις επιθέσεις των βαρβάρων.²⁰ Η Αθήνα, η Κόρινθος, η Πάτρα και, τουλάχιστον, μερικές δεκάδες από μικρότερα λιμάνια στις ακτές του Αιγαίου και του Ιονίου διατήρησαν τη διά θαλάσσης σύνδεση μεταξύ τους και με την Κωνσταντινούπολη. Η Αθήνα, ακόμα κι αν πιθανώς δεν είχε λησμονήσει ολότελα τον πολιτισμό της, διότι είναι αλήθεια πως ο Θεόδωρος της Ταρσού, ο μελλοντικός αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπερι που γεννήθηκε το 602, σπούδασε εκεί σε νεαρή

ηλικία, γύρω στο 620 βρισκόταν στην πιο ζοφερή στιγμή της.²¹ Δεν είναι ασφαλές να διατυπώσουμε εικασίες για μεσόγειες πόλεις, όπως η Λάρισα, η Θήβα και η Σπάρτη· ενώ μπορεί κατ' αρχάς να λεηλατήθηκαν και να καταστράφηκαν, δεν είναι πιθανό να ερημώθηκαν ολωσδιόλου, εφόσον είχαν απομείνει Έλληνες κάτοικοι που έσυραν τα βήματά τους πίσω σ' αυτές. Οι ίδιοι οι Σλάβοι δεν έδειξαν διάθεση να κατοικήσουν σε πόλεις. Από την άλλη, επιδόθηκαν πρόθυμα στην πειρατεία, χρησιμοποιώντας τα *μονόξυλά* τους, τα οποία φαίνεται να έμοιαζαν με υπερμεγέθη κανό, για να διενεργούν επιδρομές στα νησιά του Αιγαίου. Το αυτοκρατορικό ναυτικό, ωστόσο, ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να καταστήσει αυτά τα εγχειρήματα ασύμφορα.

Ένας παράγοντας ο οποίος επέτεινε τη γενικευμένη απόγνωση και συνέβαλε στην περαιτέρω αραιώση του ήδη ελαττωμένου πληθυσμού ήταν η φοβερή βουβωνική πανώλη, η οποία ξέσπασε στα 542. Έσπειρε τον όλεθρο σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή και προκάλεσε τον θάνατο σε αναρίθμητα πλήθη ανθρώπων, παραλύοντας τη δημόσια και ιδιωτική ζωή για αρκετά χρόνια, καθώς αναζωπυρωνόταν στη μια περιοχή μετά την άλλη. Για να γίνουν ακόμα χειρότερα τα πράγματα, οι σεισμοί ήταν οδυνηρά συχνοί κατά την ίδια περίοδο· το 561, για παράδειγμα, μια σεισμική δόνηση στην Πάτρα είχε ως συνέπεια να χαθούν 4.000 άνθρωποι.

Έτσι, οι Σλάβοι επήλυδες νέμονταν μια υπέροχη, αλλά μισοερημωμένη χώρα. Δεν είχαν το παραμικρό ενδιαφέρον για τα απόκοσμα κατάλοιπα ενός αφανισμένου πολιτισμού, τα οποία συναντούσαν διεσπαρμένα εδώ κι εκεί· άρχισαν μόνο να ιδρύουν τα δικά τους πρωτόγονα χωριά. Μαζί με τις γυναίκες, τα παιδιά και τα ζώα τους οι Σλάβοι έφεραν και τη χαλαρή φυλετική τους οργάνωση, η οποία είχε ως επίκεντρο την οικογένεια. Ομάδες οικογενειών με συγγενικούς δεσμούς σχημάτιζαν τη φατρία που ήταν εγκατεστημένη σε μια συγκεκριμένη εδαφική περιοχή. Αυτή η φατρία ονομαζόταν ζούπα και ανέθεταν την ηγεσία της στο πρεσβύτερο μέλος, τον ζουπάνο. Στα ελληνικά αυτές οι κοινότητες αποκαλούνταν σκλαβηνία. Εφόσον οι Σλάβοι παρέμειναν σταθερά δυσανεκτικοί σε κάθε εξουσία με ευρύτερες δικαιοδοσίες, απέτυχαν να συνενωθούν σε μεγαλύτερες πολιτειακές ενότητες και καθυστέρησαν να αναδείξουν δικούς τους ηγεμόνες. Μεταξύ των σλαβικών φύλων που εγκαταστάθηκαν

στον ελλαδικό χώρο ήταν οι Βελεγεζίτες (ή Βερζίτες), οι Μηλιγοί και οι Εξερίτες. Κάθε φύλο διατηρούσε πεισματικά την ανεξαρτησία του από τα υπόλοιπα και δεν δεσμευόταν από καμία συμβατική σχέση ή σχέση υποτέλειας με την αυτοκρατορία.

Φυσικά, το περιβάλλον της Μεσογείου διέφερε πολύ από τις παγωμένες και ομιχλώδεις πατρίδες των Σλάβων στον Βορρά. Έπρεπε να προσαρμοστούν στο κλίμα και να μάθουν πώς να καλλιεργούν την ελιά και το αμπέλι. Για οικονομικούς λόγους και μόνο ήταν αδύνατον για εκείνους να διαιωνίζουν τις εχθρικές σχέσεις με τους ελληνόφωνους γείτονές τους. Ως εκ τούτου, η ανοιχτή εχθρότητα έδωσε τη θέση της σε μια ανήσυχη ειρήνη, ένα *modus vivendi* το οποίο διευκόλυne τις αμοιβαία επικερδείς εμπορικές σχέσεις και τη μύηση των Σλάβων στον μεσογειακό τρόπο ζωής. Φαίνεται πως δεν καταβλήθηκε καμία οργανωμένη προσπάθεια από το ελληνικό στοιχείο για να προσηλυτιστούν ή να αφομοιωθούν οι Σλάβοι, καθώς η αυτοκρατορία είχε εμπλακεί κατά τον 7ο αιώνα στον πόλεμο με τους Άραβες με υπέρμετρα μεγάλο ζήλο ώστε να επιχειρήσει να φέρει εις πέρας ένα τόσο φιλόδοξο καθήκον.

Παρ' όλα αυτά, κατά τη διάρκεια μιας ανάπαυλας στις επιθέσεις των Αράβων στη Μικρά Ασία, ο αυτοκράτορας Κώνστας Β' (642-668) απώθησε με επιτυχία τους Σλάβους της Μακεδονίας, οι οποίοι απειλούσαν τη Θεσσαλονίκη, και στη συνέχεια πέρασε τον χειμώνα του 662-663 στην Αθήνα. Ο Κώνστας ήταν ιδιόρρυθμος, βλοσυρός, υπεροπτικός και ισχυρογνώμων· ήταν αποκαρδιωμένος από την αδυσώπητη προέλαση των Αράβων, αλλά, συγχρόνως, ήταν αποφασισμένος να κρατήσει ζωντανή την αυτοκρατορία. Εκτιμούσε πως η μεγαλύτερη ευκαιρία που είχε να πετύχει τον στόχο του ήταν να μεταφέρει την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας από την ευπρόσβλητη Κωνσταντινούπολη πίσω στη Ρώμη· έτσι θα μπορούσε να διευθύνει την άμυνα ολόκληρης της αυτοκρατορίας από ένα κεντρικό σημείο και όχι από την ανατολική Μεσόγειο. Το ότι επέλεξε την Αθήνα ως τόπο συγκέντρωσης των δυνάμεων για την εκστρατεία του στη Δύση καταδεικνύει ότι τόσο η πόλη όσο και το λιμάνι της, ο Πειραιάς, επ' ουδενί είχαν εγκαταλειφθεί εκείνη την εποχή. Το μεγαλεπήβολο σχέδιο του αυτοκράτορα ματαιώθηκε, τελικά, όταν εκείνος σφαγιάστηκε στις Συρακούσες έξι χρόνια αργότερα, ενώ

βρισκόταν στο λουτρό· ωστόσο, οι αντιλήψεις του Κώνστα για την αυτοκρατορία μάς επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι ήταν ο τελευταίος από τους Ρωμαίους καίσαρες, ενώ η χρονολογία του θανάτου του αποτελεί πρόσφορο σημείο εκκίνησης για τους Βυζαντινούς Χρόνους.

Η Θεσσαλονίκη πολιορκήθηκε από τους Σλάβους τρεις φορές χωρίς αποτέλεσμα, μεταξύ του 675 και του 678· η πόλη σώθηκε χάρη στη γενναιότητα των κατοίκων της και, σύμφωνα με την παράδοση, χάρη στην παρέμβαση του προστάτη αγίου της, του Αγίου Δημητρίου. Ο Ιουστινιανός Β΄ (685-695), εγγονός του Κωνσταντα Β΄, οργάνωσε αργότερα μεγάλη εκστρατεία εναντίον εκείνων των εχθρών από τους οποίους πολλές χιλιάδες αιχμαλωτίστηκαν και μεταφέρθηκαν στη Μικρά Ασία ως έποικοι. Ο ίδιος αυτοκράτορας ίδρυσε ένα καινούριο θέμα (στρατιωτική διοίκηση), το οποίο αποκλήθηκε θέμα Ελλάδος και είχε την έδρα του στην Αθήνα. Είναι σαφές ότι η βυζαντινή διοίκηση περνούσε στην αντεπίθεση, κατισχύοντας αργά και σταθερά· έτσι, δεν γίνεται πια λόγος για ενοχλήσεις που προκάλεσαν οι Σλάβοι σ' εκείνη την περιοχή. Εύλογα μπορεί να υποθεθεί, δεδομένης και της απουσίας αποδεικτικών στοιχείων, ότι ο πληθυσμός είχε πυκνώσει στον ελλαδικό χώρο: Οι Σλάβοι μάθαιναν τον ελληνικό τρόπο ζωής και, κατά πάσα πιθανότητα, είχαν προσηλυτιστεί στον χριστιανισμό. Οι ξένοι, ωστόσο, έβλεπαν συνήθως την Ελλάδα ως βιότοπο Σλάβων κι ένας βιογράφος της εποχής, ο Άγιος Βίλιμπαλντ του Άιχστετ –Γερμανός επίσκοπος γεννημένος στην Αγγλία–, ο οποίος ταξίδευε στην Ανατολή το 723, τοποθετεί τη Μονεμβασία, που σε εμάς είναι γνωστό πως χτίστηκε από το ελληνικό στοιχείο, σε εδαφική περιοχή των Σλάβων.²²

Την κατάσταση περιέπλεξε μια δεύτερη μεγάλη επιδημία, η οποία έκανε θραύση στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου από το 744 έως το 747 και έπληξε την Κωνσταντινούπολη με ιδιαίτερη δριμύτητα. Όταν η επιδημία κόπασε, ο Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775) μετέφερε πολλούς ελληνόφωνους από την ελληνική χερσόνησο και τα νησιά στην Κωνσταντινούπολη για να ενισχύσει τον πληθυσμό της. Προφανώς, ο ελληνικής καταγωγής πληθυσμός είχε αυξηθεί επαρκώς ώστε να καταστεί εφαρμόσιμο ένα τέτοιο μέτρο. Η επίδρασή του στις ισορροπίες των εθνοτήτων του ελλαδικού χώρου είναι αντικείμενο αντιπαράθεσης. Η υπόθεση ότι τα

κενά που δημιουργούνταν από την αναχώρηση των ελληνόφωνων γέμιζαν αμέσως με την έλευση καινούριων Σλάβων κατά μέγα μέρος στηρίζεται σε μια αναφορά του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (911-959)· ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ήταν αυτοκράτορας με λογοτεχνικά ενδιαφέροντα, ο οποίος έγραψε διακόσια χρόνια μετά ότι εκείνη την εποχή «έσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος».²³ Αυτός ο γενικευτικός ισχυρισμός έχει περισσότερο νόημα αν τον συσχετίσουμε με το έτος 600· ένα άλλο χρονικό που γράφτηκε στα ελληνικά στη Μονεμβασία, γύρω στα 900, είναι σίγουρα πιο κοντά στην αλήθεια όταν αναφέρει ότι οι Σλάβοι εξουσίαζαν την Πελοπόννησο επί διακόσια δεκαοκτώ χρόνια, δηλαδή από το 587 (κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Μαυρίκιου) έως το 805.

Η σημασία της προηγούμενης χρονολογίας έγκειται στο ότι ορίζει το τέλος της ελευθερίας των Σλάβων από τον αυτοκρατορικό έλεγχο. Από το τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα η βυζαντινή διοίκηση εφαρμόζει ένα δραστήριο και καλά σχεδιασμένο πρόγραμμα ανακατάκτησης. Δεν είναι τυχαίο ότι την πρώτη και πολύ αποτελεσματική εκστρατεία, το 782-783, διεύθυνε ο ευνούχος Σταυράκιος, στρατηγός και ένας από τους κυριότερους επιτελείς της αυτοκράτειρας Ειρήνης· η Ειρήνη, όπως και η Ευδοκία τον 5ο αιώνα, ήταν Αθηναία και είχε έντονο ενδιαφέρον για την ανάκαμψη του ελληνικού στοιχείου στη χώρα όπου γεννήθηκε. Η αυτοκράτειρα είχε παντρευτεί τον Λέοντα Δ΄ (775-780) και ως χήρα του κυβερνούσε για λογαριασμό του γιου της Κωνσταντίνου ΣΤ΄ (780-797). Ο Σταυράκιος πέτυχε πλήρως στην αποστολή του: Όχι μόνο κατατρόπωσε τα σλαβικά φύλα που ζούσαν μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της νότιας Πελοποννήσου, αλλά τα υποχρέωσε να αναγνωρίσουν την αυτοκρατορική επικυριαρχία και να καταβάλουν φόρο υποτελείας.

Λίγα χρόνια αργότερα ο ελλαδικός χώρος είχε εμπλακεί σε ένα δίχτυ από ζοφερές ραδιουργίες της βυζαντινής αυλής και σε προσωπικές τραγωδίες. Μόλις η αδίστακτη και φιλόδοξη Ειρήνη γέυτηκε τις χαρές της εξουσίας, δεν μπορούσε να χωνέψει την προοπτική να περάσει στο παρασκήνιο με την ενηλικίωση του γιου της. Απομακρυνόταν ολοένα περισσότερο από τον Κωνσταντίνο και τελικά τον εκθρόνισε και τον τύφλωσε. Λίγο αργότερα έγινε και η ίδια στόχος μιας συνωμοσίας, στην οποία συμμετείχαν οι πέντε αδελφοί του αποθανόντος συζύγου της.

Μάλιστα, η ανάρμοστη στάση τους σε προηγούμενες σκευωρίες είχε κοστίσει στον μεγαλύτερο τα μάτια του και στους υπόλοιπους τέσσερις τις γλώσσες τους. Εκείνη τη φορά η Ειρήνη τους εξόρισε απλώς στη γενέτειρά της, την Αθήνα, όπου, αναμφιβόλως, υπολόγιζε ότι θα κρατιούνταν μακριά από ραδιουργίες. Το 799, εντούτοις, ανακάλυψε ότι εκείνοι δολοπλοκούσαν εναντίον της με τη βοήθεια του ζουπάνου των Βελεγεζιτών Σλάβων, ο οποίος, πράγματι, στασίασε. Η εξέγερση κατεστάλη εγκαίρως και οι τέσσερις πρίγκιπες, εκτός από τις γλώσσες τους, έχασαν τώρα και τα μάτια τους. Τρία χρόνια αργότερα η Ειρήνη εκθρονίστηκε με τη σειρά της και ο λογοθέτης (υπουργός των Οικονομικών) Νικηφόρος (802-811) ανέβηκε στον θρόνο.

Ο νέος αυτοκράτορας ήταν δραστήριος και διέθετε ικανότητες, ήταν εξαιρετικός στρατιωτικός, αλλά και επιδέξιος στην οικονομική διαχείριση. Πολέμησε σθεναρά εναντίον του Κρούμου, του βασιλιά των Βουλγάρων· οι Βούλγαροι ήταν τουρκικό φύλο το οποίο είχε επιβάλει την κυριαρχία του στους περισσότερους από τους Σλάβους των Βαλκανίων· όμως, η επιτυχία του στο πεδίο της μάχης εκμηδενίστηκε εξαιτίας της τελευταίας, μοιραίας πολεμικής αναμέτρησης, στην οποία έχασε τη ζωή του. Σε ό,τι αφορά τους Σλάβους της ελληνικής χερσονήσου, οι ενέργειες του Νικηφόρου υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας. Το 805 εξεγέρθηκαν μαζί και αποπειράθηκαν να καταλάβουν την Πάτρα· ωστόσο, η πόλη άντεξε και οι Σλάβοι συντρίφτηκαν από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα.²⁴ Μετά από αυτή τη νίκη επιβλήθηκαν αποτελεσματικά περιοριστικά μέτρα, ενώ τα λάφυρα και οι αιχμάλωτοι παραχωρήθηκαν στη μητρόπολη του Αγίου Ανδρέα, που ήταν ο τοπικός προστάτης άγιος. Ξεχωριστές στρατιωτικές διοικήσεις ιδρύθηκαν για την Πελοπόννησο και για τη νότια Ήπειρο. Το 850 βρίσκουμε τον στρατηγό Θεόκτιστο Βρυνένιο να καταστέλλει ακόμα μία ανταρσία. Παρ' όλα αυτά, οι ιδιαίτερος απειθαρχοί Μηλιγγοί και Εζερίτες διατήρησαν το δικαίωμά τους να αυτοδιοικούνται και να εκλέγουν τους αρχηγούς τους, με αντάλλαγμα την ετήσια καταβολή συγκεκριμένου χρηματικού ποσού στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Οι Μηλιγγοί παραδοκούσαν στις απρόσιτες οχυρές θέσεις του Ταϋγету, ενώ οι Εζερίτες, «οι άνθρωποι της λίμνης», φαίνεται πως ήταν εγκατεστημένοι στη βαλτώδη πεδιάδα

του Έλους, ανάμεσα στο Γύθειο και στο ακρωτήριο Μαλέας. Το 934 αρνήθηκαν και πάλι να καταβάλουν τον φόρο υποτέλειας, αλλά ο στρατηγός του αυτοκράτορα Κρηνίτης τούς ανάγκασε να συμμορφωθούν.

Ο Νικηφόρος, συμπληρωματικά προς τα στρατιωτικά μέτρα, εγκαινίασε μια πολιτική εποικισμού η οποία υπήρξε τόσο ενδεδειγμένη, ώστε θα μπορούσε να επιτευχθεί μονάχα από ένα κράτος με πληθώρα οικονομικών πόρων και καλά εκπαιδευμένη δημόσια διοίκηση. Οι διάδοχοί του συνέχισαν την εφαρμογή της με την ίδια επιμέλεια επί έναν και πλέον αιώνα. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε προέβλεπε την εισροή αγροτών από θέματα της Μικράς Ασίας, όπου η ελεύθερη κυριότητα καλλιεργήσιμης γης συνδεόταν με την υποχρέωση στρατιωτικής θητείας, και την εγκατάστασή τους στις παράκτιες πεδιάδες και στις κοιλάδες της Ελλάδας, εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τις πόλεις από εχθρικές απειλές, όπως και τη διαρκή αύξηση του ελληνόφωνου πληθυσμού επί ζημία των Σλάβων, οι οποίοι συμπιέζονταν σταδιακά στις πιο κακοτράχαλες και αφιλόξενες περιοχές της ηπειρωτικής χώρας. Εκείνοι που έμειναν αφομοιώθηκαν εύκολα.

Αυτή η μεταστροφή του κύματος των εθνοτήτων συνοδεύτηκε από το αναπόφευκτο θάμπωμα των διαφορών ανάμεσα στους ελληνικής καταγωγής κατοίκους και στους Σλάβους· οι Σλάβοι είχαν πια μεταμορφωθεί από φυλότες που δεν όφειλαν υποταγή σε κανέναν σε ορθόδοξους υπηκόους του αυτοκράτορα, οι οποίοι κατέβαλλαν φόρους και έρχονταν σε επαφή με εκπολιτιστικές επιρροές. Πράγματι, η αυτοκρατορική διοίκηση δεν είχε πάψει ποτέ να θεωρεί τους Σλάβους δυνητικά καλούς «Ρωμαίους».²⁵ Ήδη από τον 7ο αιώνα μαθαίνουμε για κάποιον Περβούνδο· ήταν ένας απείθαρχος φύλαρχος στην περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος μιλούσε με άνεση τα ελληνικά και έδειχνε προτίμηση για τον τρόπο ζωής των Βυζαντινών.²⁶ Τον 8ο αιώνα, σύμφωνα με τον Μπιούρι, η ίδια η Κωνσταντινούπολη «ήταν γεμάτη από πολυάριθμους εξελληνισμένους, ημιεξελληνισμένους ή εντελώς απολίτιστους ξένους, ιδίως Αρμένιους και Σλάβους».²⁷ Ένας δραστήριος Σλάβος από την Ελλάδα ή και βορειότερα μπορούσε να είναι σίγουρος πως θα έβρισκε διέξοδο για τις ικανότητές του· ένα καλό παράδειγμα γι' αυτό είναι κάποιος Νικήτας, ο οποίος κατάφερε να γίνει πατριάρχης

Κωνσταντινουπόλεως το 766, αλλά τον λοιδορούσαν για την κακή προφορά του στα ελληνικά.²⁸ Αν αυτή ήταν η κατάσταση των πραγμάτων, τότε πρέπει να είχε επικρατήσει το ίδιο στη Θεσσαλονίκη και στην Πάτρα. Τον 10ο αιώνα, οπότε η διαδικασία της επιμειξίας είχε προχωρήσει περισσότερο, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, στοχεύοντας να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του πως είχε εκσλαβιστεί ολόκληρη η Ελλάδα, αναφέρει έναν άλλο Νικήτα, πλούσιο γαιοκτήμονα με υψηλή κοινωνική θέση στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος πρόβαλλε πολύ την πελοποννησιακή καταγωγή του, τον «πρόδιδαν», όμως, τα καταφανώς σλαβικά χαρακτηριστικά του.

Εκ παραλλήλου με τον εποικισμό η ορθόδοξη Εκκλησία ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα εκχριστιανισμού. Τα χρόνια από το 800 μέχρι το 1000 ήταν κατεξοχήν μια περίοδος με μοναχούς, ασκητές και ιεραπόστολους αγίους· ανάμεσά τους ξεχώριζαν ο Όσιος Λουκάς από τη Στείριδα και ο Όσιος Νίκων. Δραστηριοποιήθηκαν και οι δύο κατά τον 10ο αιώνα, ο πρώτος στην περιοχή βόρεια από τον Κορινθιακό Κόλπο και ο δεύτερος στην Πελοπόννησο, όπου κήρυξε το Ευαγγέλιο σε πολλές περιοχές της, μεταξύ των οποίων ήταν και η τραχιά Μάνη. Καθορίστηκαν νέες επισκοπές, ενώ αναβίωσαν και παλιές· η χώρα γέμισε από νεόδμητες εκκλησίες και παρεκκλήσια, που πολλές φορές χτίζονταν στη θέση παγανιστικών ιερών. Η θρησκεία των Σλάβων υποχώρησε εύκολα μπροστά σ' αυτή την αντεπίθεση, αλλά ο εκχριστιανισμός δεν μπόρεσε να τελεσφορήσει μέχρι τη στιγμή που η ελληνική γλώσσα εξέβαλε τη γλώσσα των Σλάβων ως επικρατέστερη γλώσσα του λαού. Ενώ οι Βυζαντινοί ιεραπόστολοι στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και των βόρειων Βαλκανίων μάθαιναν τη γλώσσα των νεοφώτιστων ή μετέφραζαν τη Βίβλο και τη λειτουργία στην εκκλησιαστική σλαβονική γλώσσα, δεν υπήρξε η ίδια ευρύτητα αντιλήψεων στην ελληνική χερσόνησο, όπου η θρησκεία και ο εξελληνισμός πήγαιναν μαζί.

Μπορεί κανείς να διακρίνει και σήμερα τον σλαβικό ανθρωπότυπο μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων εάν τον αναζητήσει, ωστόσο τα σωματικά χαρακτηριστικά δεν αποτελούν αξιόπιστο οδηγό για την εύρεση της καταγωγής. Η σιμή ρίνα του Σωκράτη δεν τον κάνει Σλάβο. Εκτός από τη φυλετική επιμειξία, η σλαβική κληρονομιά στην Ελλάδα

δεν υπήρξε σημαντική. Στην ακμή των Μέσων Χρόνων η γλώσσα των Σλάβων πρέπει να μιλιόταν μόνο σε λίγες, περιορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου, όπου οι σλαβικές κοινότητες παρέμεναν προσκολλημένες στη φυλετική τους οργάνωση. ωστόσο, τα σλαβικά στοιχεία στο λεξιλόγιο της μεσαιωνικής και της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας είναι αμελητέα, παρά τα πολυάριθμα τοπωνύμια με καταλήξεις σε -ιτσα και -οβο, οι οποίες καταδεικνύουν ότι η ρίζα δεν είναι ελληνική (μολονότι στους σύγχρονους χάρτες έχουν αντικατασταθεί από ελληνικά ονόματα). Δηλωτικό είναι και το ότι εμφανίζεται συχνά το τοπωνύμιο *Σλαβοχώριον*. Κατά τα άλλα, η ελληνική χερσόνησος διατήρησε ελάχιστα ίχνη από την παρουσία των Σλάβων. Απέμειναν μονάχα θραύσματα ενός λαογραφικού πλούτου με βρικόλακες και ξωτικά των νερών για να εμπλουτίσουν απώτερες μνήμες Νηρηίδων, κενταύρων κι άλλων πλασμάτων από τους αρχαίους ελληνικούς μύθους.²⁹